

Віталій КОНОПЛЯ

НОВІ МЕЗОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ

Під час проведення автором археологічних розвідок у 1989-1990 рр. у басейні середньої течії Стиру були відкриті мезолітичні поселення поблизу села Носачевичі Рожищенського та сіл Домашів, Журавичі, Клубочин і Суськ Ківерцівського районів Волинської області. Вони знаходяться на території, що відокремлює Волино-Подільську височину від Поліської низовини. Її сучасний ландшафт сформувався у четвертинному періоді внаслідок пов'язаних із дією льодовика денудаційних процесів. Материкові зледеніння, центр яких був розміщений далеко на півночі, на так званому Балтійському щиті, не досягли меж згаданого регіону. Спочатку, під час окського зледеніння (500 тисяч років тому), льодовик охопив західну частину Волині, а згодом, у дніпровське зледеніння (200 тисяч років тому) – її північну частину до лінії Любомль – Ковель – Старий Чорторийськ. Водно-льодовикові відклади останнього у місці локалізації відмічених вище мезолітичних пам'яток репрезентують піщано-супіщані товщі (зандри) потужністю, здебільшого, 4-5 м і окремі ділянки алювію у долинах Стиру та його правобережних допливів¹.

Для місцевих форм рельєфу властиві хвилясті, з пологіми схилами, межиріччя; численні западини, які утворились ще в дольодовикову епоху; карсти, що інколи зайняті невеликими озерами і сучасними ставами; заповнені льодовиковими відкладами річкові долини і заболочені рівнинні низовини.

Носачевичі (Носачевичі VI). Пам'ятка розміщена за 0,5 км на південний захід від села, в ур. Агрономське, на овальному у плані останці розмірами 32 x 157 м і висотою близько 1,5 м серед заплави правого берега р.Конопельки (правостороння притока Стиру). Розкопками охоплено східну частину підвищення і досліджено 616 м² території багат шарового поселення². Крім мезолітичних артефактів, здобуто матеріали культур гребінцево-накольчастої

кераміки (пізній етап) і поморської (урнове поховання), а також періоду XII-XIII ст.

Стратиграфію пам'ятки розкривають наступні пласти. До глибини 0,3 м від сучасного рівня ґрунту залягає орний шар темно-сірого гумусованого піску. Нижче від нього йде прошарок підґрунтя (сірий пісок) товщиною 0,2-0,3 м, який переходить у товщу світло-сірого піску. На глибині 1,6-1,7 м зафіксовані корінні материкові відклади – темно-бурий глинозем з лінзами сірого оглеєного піску. Культурний шар простежений до відмітки 0,35-0,40 м від денної поверхні.

Знахідки доби неоліту і давньоруського часу знайдені в орному пласті. Там же спорадично траплялись поодинокі мезолітичні артефакти, котрі відмічені в основному у перехідному ґрунті. Концентрація речових матеріалів на дослідженій площі пам'ятки нерівномірна. Основна їх локалізація пов'язана з центральною, найбільш підвищеною частиною останця. Здобуті розкопками знахідки не утворюють чітких скупчень, бо на території поселення упродовж багатьох років велась інтенсивна оранка. Виняток становлять вироби мезолітичного часу, розміщення яких до певної міри компактне. Вони знаходились у неперевідкладеному стані, на приблизно овальній у плані площі розмірами 12 x 14 м. Планіграфія артефактів вказує на існування окремого житлово-господарського комплексу. Це до деякої міри підтверджує і характер їх розміщення. У західному секторі скупчення відмічено підвищену концентрацію матеріалів, у складі яких наявна переважна більшість нуклеусів і відходів виробництва. На противагу даному місцю, у східному секторі скупчення виявлено значну частину виробів із вторинною обробкою, що може свідчити про існування тут мезолітичного наземного житла.

З дослідженої площі пам'ятки здобуто 428 артефактів, покритих блідо-голубою патиною. Вони виготовлені з якісного туронського кременю сірого і темно-сірого кольорів. Найближчі поклади цього виду сировини знаходяться за

15 км від стоянки і зафіксовані у перевідкладеному стані поблизу с. Копачівка Рожищенського району.

Групу виробів без слідів утилізації репрезентують пренуклеуси – 2, нуклеуси – 10, пластини – 32, січення пластин – 77, відщепи – 204 та уламки – 32. Їх частка від загальної кількості знахідок комплексу становить 83,41%.

Пренуклеуси призначались для формування у подальшому торцевого і торцево-призматичного нуклеусів. Перший з них виготовлений на плоскій конкреції розмірами 74 x 36 x 17 мм (рис. 1:1). Тил виробу підправлено односторонньо направленими сколами шириною 4-10 мм, а одна із його бічних сторін сформована 5 сколами шириною 12-32 мм. Ударна площадка пренуклеуса скошена під кутом 70° і утворена відбиттям трьох односторонньо направлених сколів.

В іншого виробу сторона зняття намічена відокремленням трьох сколів. Один його бік має односторонньо направлену фасетацію. Ударна площадка скошена під кутом 70° і утворена відокремленням суцільного сколу. Розміри пренуклеуса становлять 38 x 43 x 19 мм.

Нуклеуси одноплощинні і відносяться до декількох типів. У складі торцевих ядрищ чотири екземпляри. Один із них сформовано на уламку конкреції розмірами 60 x 46 x 25 мм, що має поперечну підправку бічної сторони (рис. 1: 6). Основа виробу скошена. Ударна площадка утворена зняттям одного сколу (зі сторони тилу предмета). Її кут нахилу становить 75° . Сторона зняття нараховує п'ять негативів від попередньо відокремлених пластин.

Другий нуклеус виготовлено на крупному сколі розмірами 52 x 27 x 15 мм, на спинці якого збереглась жовнова кірка (рис. 1: 3). Ударна площадка утворена відбиттям одного сколу. Вона скошена під кутом 65° . Тил нуклеуса підправлений односторонньо направленими мікросколами. На стороні зняття засвідчено три фасетки від сколотих пластин.

Третій нуклеус сформований на уламку конкреції розмірами 32 x 27 x 14 мм. Обробці піддані скошена основа (односторонньо направлені мікросколи

шириною 4-11 мм), а також одна із бічних сторін (рис. 1: 11). Ударна площадка утворена відокремленням 3 сколів. Вона скошена під кутом 75° . На стороні зняття нараховується чотири негативи від попередньо відокремлених пластин.

Четвертий нуклеус спродуковано на уламку конкреції розмірами 47 x 25 x 31 мм (рис. 1: 7). Його скошена основа підправлена односторонньо направленими мікросколами. Бічні сторони утворені відокремленням 3-5 сколів. Скошена під кутом 75° ударна площадка частково фасетована невеликими сколами. На стороні зняття знаходиться 6 негативів від попередньо відокремлених пластин.

Знайдено три призматичних нуклеуси. Перший з них утворено на конкреції розмірами 90 x 35 x 40 мм (рис. 1: 9). Його тил зберігає жовнову кірку. Сторона зняття займає близько 170° окружності виробу. На ній знаходяться 8 негативів від попередньо знятих пластин. Ударна площадка скошена під кутом 70° . Вона неправильно-овальна у плані (35 x 40 мм) і фасетована безсистемно направленими сколами.

Другий нуклеус сформований на конкреції розмірами 52 x 27 x 17 мм (рис. 1: 5). Його тил підправлений односторонньо направленими сколами (шість негативів) шириною 11 x 23 мм. На ньому лишилась ділянка жовнвої кірки. Ударна площадка скошена і фасетована трьома сколами. У плані вона неправильно-овальна. Сторона зняття займає близько 110° окружності виробу

Третій нуклеус виготовлений на конкреції розмірами 35 x 27 x 18 мм (рис. 1: 2). Бічні сторони предмета зберігають залишки жовнвої кірки. Скошена основа виробу підправлена односторонньо направленими мікросколами. Ударна площадка не фасетована і повністю покрита жовнвою кіркою. Вона скошена під кутом 50° . На стороні зняття (займає біля 100° окружності знахідки) засвідчено шість негативів від попередньо відокремлених пластин.

Три нуклеуси репрезентують тип плоских. Перший з них спродуковано на фрагменті конкреції (рис. 1: 4). Його розміри складають 42 x 48 x 14 мм. Тил виробу фасетований безсистемно. Ударна площадка скошена під кутом 45° .

Вона підправлена односторонньо направленими сколами. Сторона зняття нараховує п'ять негативів від попередньо відокремлених пластин. На одній із бокових сторін знахідки наявна жовнова кірка, а на іншій розміщені односторонньо направлені мікрофасетки.

Другий нуклеус розмірами 45 x 28 x 13 мм сформований на уламку конкреції (рис. 1:8). Його тил утворений зняттям суцільного сколу. На одній із бічних сторін простежено односторонню, а на другій – двосторонню направлену підправку. Ударна площадка скошена під кутом близько 30° і утворена відокремленням одного сколу. На стороні зняття зафіксовано чотири негативи від попередньо відокремлених пластин.

Третій нуклеус розмірами 34 x 18 x 15 мм виготовлений на уламку конкреції (рис. 1: 10). Його тил має безсистемну фасетацію. На бічних сторонах виробу наявна односторонньо направлена підправка. Ударна площадка скошена під кутом 45° і утворена відбиттям одного сколу. На стороні зняття нараховується сім негативів від попередньо відокремлених пластин.

Пластинчасті сколи крем'яного комплексу пам'ятки Носачевичі VI зараховані до типів реберчасто-первинних – 2, реберчасто-поздовжніх – 3, поздовжньо-крайових – 20 і поздовжніх – 7, що мають розміри 21-71 x 7-31 x 2-10 мм (середній показчик – 37 x 14 x 5 мм). Доля презеційно огранених пластин становить 19%. У складі січень цих знахідок наявні нижні – 26, середні – 30 і верхні – 21 частини, які належать поздовжньо-крайовим – 25 і поздовжнім – 52 сколам розмірами 11-52 x 5-34 x 2-8 мм (середній показчик – 21 x 14 x 3 мм). Індекси пластинчастості пам'ятки такі: звичайний – 25,4%, аналогічний з урахуванням пластин-заготовок групи виробів із вторинною обробкою – 38,5% і реальний (цілі екземпляри та їх нижні частини) – 19,3%.

Частка знарядь праці і предметів полювання становить 16,59% від загальної кількості знахідок комплексу. Серед них кількісно переважають ретушовані пластини – 32 екз. (45,1%). Це вироби з одним – 20 (рис. 2: 17, 19, 20, 25, 26) і двома – 12 (рис. 2: 15, 16, 18, 21-24, 28) фасетованими поздовжніми

краями. Під час обробки лез застосовано часткову – 28 і суцільну – 16 мікрозубчусту – 31 та дрібнофасеткову лускоподібну – 13 ретуш, яка нанесена зі сторони спинок – 37 і черевця – 7 сколів. Заготовки: реберчаста (97 x 10 x 6 мм), реберчасто-поздовжня (61 x 26 x 7 мм), 5 поздовжніх (53-71 x 15-25 x 6-7) пластин та 10 нижніх, 11 середніх і 4 верхніх частин первинної, реберчасто-поздовжньої, 4 поздовжньо-крайових і 19 поздовжніх пластин розмірами 12-58 x 7-29 x 3-8 мм (середній показник – 32 x 16 x 4 мм).

Важливу позицію у групі виробів із вторинною обробкою займають кінцеві скребки – 14 екз. і різці – 7 екз. Перші з них репрезентують типи дугастих симетричних – 10 (рис. 2: 27, 29-33, 38), півокруглих – 1 (рис. 2: 39) і округлих – 3 (рис. 2: 40). Вони виготовлені на січеннях пластин – 2 та відщеплах – 12. В одного кінцевого скребка бічний край підправлений середньофасетковою лускоподібною напівкрутою ретушшю.

Різці належать до типів кутових – 2 (рис. 2: 35), скошено-кутових – 1 (рис. 2: 37), бічних (рис. 2: 34) і серединних – 3 (рис. 2: 36). Заготовки: поздовжній скол підправки нуклеуса (50 x 23 x 12 мм) і січення 2 реберчасто-поздовжніх, поздовжньо-крайової та 3 поздовжніх пластин розмірами 30-68 x 15-27 x 5-14 мм (середній показник – 44 x 20 x 8 мм). На долю кінцевих скребоків і різців припадає відповідно 19,9% та 9,8% від загальної кількості виробів із вторинною обробкою.

Досить своєрідною є група артефактів так званої геометричної форми. Її репрезентують вістря типу Велішев – 2 екз. (2,8%), пластинки із затупленим поздовжнім краєм – 3 екз. (4,2%) і трапеції – 4 екз. (5,6%). Перші з них виготовлені на поздовжній пластині (рис. 2: 2) і середній частині поздовжньо-крайової пластини (рис. 2: 8). Це, відповідно, вироби із зламанною та ретушованою основами. У складі пластинок з притупленим поздовжнім краєм цілі (рис. 2: 1, 3) та фрагментований (рис. 2: 13) екземпляри. Заготовки: поздовжня і реберчасто-поздовжня пластини, а також середня частина поздовжньої пластини. Серед трапецій наявні високі – 2 (рис. 2: 4, 5) та

середньовисокі – 3 (рис. 2: 6, 7) типи. Бічні краї виробів фасетовані напівкрутою ретушшю, яка нанесена зі сторони черевця сколів. У одного виробу ретушування здійснене у пересічний спосіб (рис. 2: 6). Трапеції виготовлені на середніх частинах поздовжніх пластин розмірами 12-19 x 10-19 x 2-4 мм.

У складі поодиноких артефактів із вторинною обробкою наявні проколка, пластинки з прямим (рис. 2: 10) і скошеним (рис. 2: 9) ретушованими поперечними кінцями та ретушований відщеп. На долю кожної знахідки припадає по 1,4 відсотка від загальної кількості виробничого інвентаря. Перші три екземпляри виготовлені на січеннях поздовжньо-крайової і поздовжніх пластин.

Доповнюють колекцію утилізованих виробів мікрорізці – 5 екз. (7%), котрі лишились під час виготовлення наконечників стріл типу Велішев (рис. 2: 11, 12, 14).

Домашів. Пам'ятка розташована в урочищі Городичин, за 0,5 км на північ від села. Речові матеріали зібрані з поверхні піщаної гряди, яка розміщена серед заплави правого берега безіменного струмка (лівосторонній доплив Рудки) і займає територію розмірами 120 x 280 м. Висота її не перевищує 3-4 м. Площа останця частково зайнята чагарниками верболозу. Знахідки локалізувались ближче до східного краю гряди і займали її найвищу ділянку.

Крем'яний комплекс поселення нараховує 1 782 предмети. Вони виготовлені з високоякісного туронського кременю сірого і темно-сірого кольорів. Сировина, яку використовували мешканці пам'ятки, практично та ж, що і на попередньо розглянутій стоянці. Очевидно, вона і місце її добування були також спільними для наступних мезолітичних поселень, мова про які піде дещо нижче. Орієнтована відстань від пам'ятки Домашів до гіпотетично найближчих розробок кременю не перевищує 28-30 км.

Категорію заговок та відходів виробництва формують нуклеуси – 2 екз., пластини – 55 екз., їх січення – 223 екз., відщепи – 1 272 екз. та уламки – 134 екз., що становить 94,6% від усієї кількості крем'яних знахідок.

Нуклеуси одноплощинні і мають скошені ударні площадки. Один із них віднесений до типу торцевих (рис. 3: 3). Його розміри становлять 67 x 26 x 42 мм. Ударна площадка утворена відокремленням односторонньо направлених сколів – від сторони зняття до тилу виробу. Останній покритий жовною кіркою. На стороні зняття збереглась ділянка з негативами від бічної підправки. Другий нуклеус розмірами 131 x 94 x 52 мм репрезентує тип призматичних (рис. 3: 5). Спосіб фасетування його ударної площадки аналогічний попередньому виробу. Тил знахідки підправлений односторонньо направленими широкими сколами. Має місце одностороння фасетація бічної сторони предмета, на якій лишились ділянки із жовною кіркою.

З одноплощинних нуклеусів отримані первинні – 3, поздовжньо-крайові – 23 та поздовжні – 29 пластини, котрі у переважній більшості мають неправильну форму. Їх довжина перебуває в межах від 15 до 96 мм, ширина – від 5 до 35 мм, а товщина – від 1 до 10 мм. Середні проміри довжини цілих екземплярів становлять 47 мм, а ширини – 17 мм. Січення пластин належать верхній, 2 середнім і 7 нижнім частинам первинних та верхнім – 23, середнім – 30, нижнім – 37 частинам поздовжньо-крайових і верхнім – 28, середнім – 26, нижнім – 69 частинам поздовжніх сколів (середні показники ширини становлять відповідно 22, 16 і 14 мм). Індокси пластинчастості пам'ятки Домашів: звичайний —15,6%, з урахуванням заготовок групи виробів із вторинною обробкою – 18,3%, реальний – 10,5%.

Категорія знарядь праці та предметів полювання нараховує 96 знахідок (5,4% від загальної кількості артефактів комплексу).

Пластини з ретушю – 26 екз. (27,1%). Три вироби виготовлені на цілих сколах – поздовжніх пластинах розмірами 41-76 x 10-22 x 3-6 мм. Обробці піддана одна із їх поздовжніх сторін (рис. 4: 23, 30). З цією метою застосовано часткову мікрозубчасту ретуш, яка нанесена зі сторони черевця – 2 і спинки – 1 заготовок. На січеннях пластин спродуковано 23 вироби, що мають одну – 21 та дві – 2 робочі кромки. У складі перших наявні 5 вкладишів із суцільно

ретушованими лезами, а решта екземплярів підправлена частковою ретушшю. Для загострення даних знарядь праці застосовано мікрозубчасту ретуш, котра нанесена зі сторони черевця – 6 та спинок – 15 сколів (рис. 4: 16, 17, 22-27). Робочі сторони виробів другого типу фасетовані суцільною мікрозубчастою ретушшю, що охоплює спинку – 3 і черевце – 1 заготовок (рис. 4: 19, 21). Ретушовані вкладиші виготовлені на верхній частині реберчасто-первинної; нижніх – 3, середніх – 3 і верхній частинах поздовжньо-крайових; нижніх – 5, середніх – 8 і верхніх – 2 частинах поздовжніх пластин розмірами 10-49 x 5-27 x 2-7 мм (середній показчик – 24 x 13 x 4 мм).

Ретушовані відщепи – 14 екз. (14,6%). Фасетація бічних країв знахідок здійснена частковою дрібнозубчастою ретушшю (рис. 4: 35, 40). Заготовки: безсистемно-крайові – 3, безсистемні – 4 і поздовжні – 7 сколи розмірами 16-60 x 3-13 мм (середній показчик – 34 x 6 мм).

Кінцеві скребки – 18 екз. (18,7%) репрезентують типи півокруглих – 2 (рис. 4: 36), дугастих симетричних – 10 (рис. 4: 28, 33), дугастих асиметричних – 4 (рис. 4: 31, 34), стрілчастих – 1 (рис. 4: 32) та протилежно-кінцевих дугастих – 1 (рис. 4: 29). Заготовки: первинні – 2, поздовжні – 4, безсистемний, безсистемно-крайові – 3, поздовжньо-крайові – 6 відщепи розмірами 20-74 x 4-15 мм (середній показчик – 43 x 9 мм), а також два поперечних сколи підправки ударних площадок нуклеусів розмірами 18 x 5 і 43 x 9 мм.

Бокові скребки – 5 екз. (5,2%) мають прямі – 4 (рис. 4: 18) і дугасту робочі кромки, які підправлені напівкрутою середньофасетковою лускоподібною ретушшю. Заготовки: поздовжній, із суцільним негативом і поздовжньо-крайові – 2 відщепи розмірами 20-81 x 3-12 мм, а також нижня частина первинної пластини (42 x 26 x 5 мм).

Пластини зі скошеним кінцем – 7 екз. (7,3%). Поперечні краї оброблені дрібнофасетковою напівкрутою ретушшю. Бічні ребра виробів не фасетовані (рис. 4: 1-4, 15, 20). Лише у одного предмета наявне одностороннє фасетування

дрібнозубчастою суцільною ретушшю, яка нанесена зі сторони спинки сколу (рис. 4: 8). Заготовки: поздовжня (50 x 19 x 7 мм) і поздовжньо-крайова (27 x 11 x 4 мм) пластини; нижня частина поздовжньої; нижня, 2 середні і верхня частини поздовжньо-крайових пластинчастих сколів розмірами 21-59 x 11-17 x 3-4_чмм (середній показчик – 32 x 12 x 3 мм).

Пластини з прямим ретушованим поперечним кінцем – 2 екз. (2,0%). Бічні поздовжні краї виробів не фасетовані (рис. 4: 9, 10). Для оформлення поперечних кінців знахідок застосовано напівкруту дрібнофасеткову ретуш. Заготовки: нижня (15 x 14 x 4 мм) і середня (23 x 11 x 3 мм) частини поздовжньо-крайових сколів.

Скобелі – 8 екз. (8,3%). Стосовно типологічного поділу віднесені до типів кінцевих одно- секційних – 1 (рис. 4: 39), бокових односекційних – 6 (рис. 4: 37) і двосекційних – 1 (рис. 4: 38). Заготовки: нижня частина поздовжньої пластини (22 x 21 x 5 мм); поздовжній, поздовжньо-крайові – 2 і безсистемні – 4 відщепи розмірами 15-38 x 3-7 мм.

Різці – 5 екз. (5,2%) складаються з типів серединних – 1 (рис. 4: 42) і кутових – 4 (рис. 4: 41, 43). Заготовки: поздовжній скол підправки сторони зняття нуклеуса (57 x 26 x 12 мм); середні і верхня частини поздовжніх пластин розмірами 14-45 x 8-21 x 3-6 мм (середній показчик – 24 x 14 x 5 мм).

Вістря – 5 екз. (5,2%). У їх складі наконечники стріл типу Велішев – 2 (рис. 4: 13, 14) та січення пластинок із затупленим поздовжнім краєм (рис. 4: 5, 6, 11). Останні, очевидно, належали яніславіцьким трикутникам. Вони виготовлені на середніх частинах реберчасто-поздовжньої (12x9x3 мм) та поздовжніх (10x4x2, 13 x 6 x 2 мм) пластин. Щодо перших, то основи у них звичайна і зламана, а заготовками їм стали нижня (35 x 9 x 2 мм) і верхня (40 x 11 x 3 мм) частини поздовжніх пластин.

Мікрорізці – 3 екз. (3,2%). Два з них виготовлені на нижній і середній частинах поздовжніх пластин розмірами 9 x 6 x 2 мм і 19 x 17 x 5 мм. Різцеві

сколи нанесені майже перпендикулярно до поздовжньої осі виробів (рис. 4: 7, 12).

Сокироподібні знаряддя – 3 екз. (3,2%). Одне із них спродуковане на плоскій конкреції (рис. 3: 1). Його розміри становлять 125 x 61 x 28 мм. Двосторонніми сколами сформовано лезо сокири, а також одна із її бічних сторін. Інші два рубаючі знаряддя виготовлені на макровідщепі (рис. 3: 2) і поздовжньому сколі підправки сторони зняття нуклеуса (рис. 3: 4). Їх розміри становлять, відповідно, 116 x 66 x 34 і 67 x 60 x 29 мм. Леза виробів піддані односторонній фасетації.

Журавичі. Пам'ятка знаходиться в урочищі Лиса гора, за 2 км на північний захід від села, на зандровому підвищенні серед заплави лівого берега р. Рудки (правосторонній доплив Стару), що тягнеться зі сходу на захід на відстань до 2 км. Це пасмо шириною 150-200 м здіймається над заплавою до висоти 7-21 м. Його територія, крім південно-східної частини, покрита мішаним (з перевагою сосни) лісом. Крем'яні вироби зібрані з незалісненої ділянки гряди на площі до 1 га.

Комплекс артефактів із світло-сірого, сірого і темно-сірого кременю нараховує 4 201 екз. Категорію напівфабрикатів і відходів виробництва складають пренуклеуси – 12, нуклеуси – 28, пластини – 143, січення пластин – 430, відщепи — 3 109 та уламки – 226. На їх долю припадає 93,98% від загальної кількості знахідок пам'ятки.

Пренуклеуси мають висоту від 56 до 141 мм (середній показник – 85 мм). Їх ударні площадки прямі – 5 (дві фасетовані односторонню) і скошені – 7 (одна фасетована односторонню, дві зберігають жовному кірку, а решта сформовані відокремленням одного сколу). Бічна підправка відмічена у чотирьох виробів: у трьох вона однобічна (направлена односторонню), а у четвертого – двобічна (також направлена односторонню). Тил у шести предметів утворений зняттям декількох односторонню направлених макросколів. Для виготовлення пренуклеусів використані частини розщеплених

конкрецій. Сторони зняття майбутніх нуклеусів не намічені. Але, згідно форми, третина виррбів призначалась до торцевого розщеплення (рис. 5: 1, 11, 12), а решта – для призматичного (рис. 5: 2, 4, 5, 13).

Серед нуклеусів наявні типи напівконусоподібних – 1 (рис. 6: 1), конусоподібних – 2 (рис. 6: 3), торцевих – 2 (рис. 6: 2, 8), напівциліндричних – 1 (рис. 6: 9), циліндричних – 2 (рис. 6: 6, 7) та призматичних – 20 (рис. 6: 4, 5) висотою від 34 до 105 мм (середній показчик – 67 мм). Ударні площадки знахідок прямі – 8 та скошені – 20, серед яких 12 фасетовані. У трьох виробів підправка радіальна, а у решти – одностороння. Тили дев'яти нуклеусів сформовані спеціально проведеною поперечною підтіскою. Половина з них фасетована двосторонньо, а інша – односторонньо. Тили 21 екз. покриті жовною кіркою. Бічна підтіска нуклеусів відсутня. Виняток становлять лише два предмети.

Пластини репрезентують первинні – 3, реберчасті – 10, поздовжньо-крайові – 56 і поздовжні – 74 сколи довжиною від 11 до 82 мм, шириною від 4 до 24 мм і товщиною від 2 до 13 мм. У складі січень нижні – 4, середня і верхні – 3 частини первинних; нижні – 4, середні – 6 і верхні – 5 частини реберчастих; нижні – 137, середні – 84 і верхні – 29 частини поздовжніх сколів шириною від 3 до 34 мм. Переважна більшість фрагментів має ширину від 10 до 17 мм (понад 80% усіх знахідок даної групи). Індокси пластинчасті пам'ятки Журавичі такі: звичайний – 13,6%, з урахуванням пластин-заготовок – 16,7%, реальний – 9,4%.

Кількість виробів із вторинною обробкою становить 252 екз. (6,02% від усіх знахідок комплексу).

Ретушери – 5 екз. (2,0%) мають розміри 13-37 x 4-10 мм. Вони виготовлені на відщеплах – 4 та січені поздовжньої пластини (рис. 5: 3, 6-10).

У складі ретушованих пластин — 52 екз. (20,6%) є 11 виробів на цілих заготовках (рис. 7: 20, 21, 25, 27, 30, 31, 33), що мають одну – 7 або дві – 4 ретушовані бічні сторони. Для загострення лез застосовано суцільну

мікрозубчасту – 1 і дрібнофасеткову лускоподібну – 2; часткову мікрозубчасту – 8 і дрібнофасеткову лускоподібну – 4 ретуш, яка нанесена зі сторони черевця – 4 і спинок – 11 півфабрикатів: 5 поздовжніх і 6 поздовжньо-крайових пластинчастих сколів розмірами 21-114 x 8-49 x 3-12 мм (середній показчик – 51 x 19 x 6 мм). Вкладиші на січеннях пластин – 41 репрезентують дво- та однолезвійні вироби відповідно 11 та 30 (рис. 7: 22-24, 26, 29, 32, 34-36). Робочі кромки перших знарядь підправлені зі сторони спинок – 13 і черевця – 9 сколів суцільною – 14 і частковою – 8 мікрозубчастою ретушшю. Фасетація однолезвійних вкладишів проведена суцільною – 11 і частковою – 17 мікрозубчастою, а також частковою дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю, яка нанесена зі сторони спинок – 18 і черевця – 12 сколів. Заготовки: середня частина реберчасто-поздовжньої; нижні – 4, середні – 3 і верхні – 4 частини поздовжньо-крайових; нижні – 3, середні – 21 і верхні – 5 частини поздовжніх пластин розмірами 9-62 x 8-32 x 2-8 мм (середній показчик – 30 x 17 x 4 мм).

Ретушовані відщепи – 43 екз. (17,0%). У більшості випадків обробці підлягала невелика ділянка країв заготовки (рис. 9: 24, 26, 29, 34). Фасетування семи виробів здійснене вздовж однієї із сторін (рис. 9: 23, 25, 27, 30, 33, 35), а у трьох – з двох сторін (рис. 9: 28, 32, 39). Під час загострення лез застосовано мікрозубчасту часткову – 39, суцільну дрібно – 5 і середньофасеткову – 2 лускоподібну ретуш, яка нанесена зі сторони спинок – 41 та черевця – 5 сколів. Заготовки: первинний, поздовжні – 4, поздовжньо-крайові – 10, безсистемно-крайові – 7 і безсистемні – 20 відщепи розмірами 15-57 x 2-10 мм (середній показчик – 32 x 5 мм), а також поздовжній скол підправки сторони зняття нуклеуса (29 x 25 x 8 мм).

Кінцеві скребки – 54 екз. (21,3%) репрезентують типи стрілчастих – 4 (рис. 8: 14), пів-округлих – 4 (рис. 8: 4, 8, 9, 13), дугастих симетричних – 34 (рис. 8: 1, 2, 5-7, 10, 11, 16, 17, 19-23) і асиметричних – 12 (рис. 8: 3, 12, 15, 18). Заготовки: поздовжній скол підправки сторони зняття нуклеуса (55 x 26 x 13

мм); первинні – 9, поздовжній, один із суцільним негативом, безсистемно-крайові – 9, безсистемні – 12, поздовжньо-крайові – 8 відщепи розмірами 15-67 x 3-17 мм (середній показчик – 32 x 6 мм); нижні – 2, середні – 3 і верхня частини поздовжньо-крайових та нижні – 4, середня і верхня частини поздовжніх пластин розмірами 20-55 x 12-30 x 3-13 мм (середній показчик – 34 x 18 x 6 мм). Індекс кінцевих скребків на пластинчасто-відщепових півфабрикатах складає, відповідно, 24,1% та 75,9%. Серед виробів є екземпляри з однією – 2 і двома – 5 ретушованими поздовжніми краями. Леза 16 скребків сформовані крутою, а решти – напівкрутою ретушшю.

Бокові скребки – 5 екз. (2,0%) мають прямі робочі кромки, які підправлені напівкрутою середньофасетковою лускоподібною ретушшю. Заготовки: поздовжній скол підправки сторони зняття нуклеуса (41 x 26 x 11 мм) та первинний, поздовжній, безсистемний і безсистемно-крайовий відщепи розмірами 21-41 x 5-11 мм.

Скобелі – 20 екз (8,0%) репрезентують типи односекційних поздовжніх односторонніх – 18 (рис. 9: 36-38, 40-43, 46, 48, 49), двосекційних поздовжніх односторонніх – 1 (рис. 9: 44) і односекційних поздовжніх двосторонніх – 1 (рис. 9: 47). Заготовки: поздовжня пластина (40 x 15 x 3 мм); дві нижні і середня частини поздовжніх та верхня частина реберчасто-первинної пластини розмірами 17-58 x 16-23 x 5-13 мм; первинні – 3, поздовжній, поздовжньо-крайові – 3, безсистемно-крайовий, безсистемні – 7 відщепи розмірами 16-40 x 3-8 мм (середній показчик – 24 x 5 мм).

Різці – 12 екз. (4,3%) віднесені до типів кутових – 4 (рис. 8: 24, 26), скошено-кутових – 1, бічних – 1 (рис. 8: 27), скошено-бічних – 2, серединних – 3 (рис. 8: 25) і серединних протилежно-кінцевих – 1 (рис. 8: 28). Заготовки: нижні – 3, середня і верхня частини поздовжніх та середні – 2 частини поздовжньо-крайових пластин розмірами 24-66 x 13-21 x 3-9 мм (середній показчик – 39 x 18 x 6 мм); первинний, поздовжній, безсистемний і безсистемно-крайові – 2 відщепи розмірами – 32-49 x 6-10 мм.

Мікрорізці – 8 екз. (3,2%). Заготовки: нижні – 4, середні – 3 і верхня частина поздовжніх пластин розмірами 11-17 x 7-14 x 2-4 мм (рис. 9: 12).

Пластини зі скісно ретушованим кінцем – 7 екз. (2,8%). Згідно тилопогічного поділу – де вироби без ретушованих поздовжніх країв – 4 (рис. 7: 1, 9), з ретушованою однією – 2 (рис. 7: 2, 12) і двома – 1 (рис. 7: 10) бічними сторонами. Вироби другого типу фасетовані мікрозубчастою частковою ретушшю, яка нанесена з боку спинки і черевця сколів. Поздовжні краї третього типу підправлені частковою мікрозубчастою і дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю, що охоплює спинку заготовки. Для продукування даних виробів використані нижні – 2, середня і верхні – 2 частини поздовжніх, середня частина поздовжньо-крайової пластин розмірами 29-63 x 10-24 x 3-5 мм (середній показчик – 37 x 15 x 4 мм), а також поздовжньо- крайова пластина (29 x 14 x 6 мм).

Пластини з двома скісно ретушованими кінцями – 3 екз. (1,2%). Заготовки: нижня частина поздовжньо-крайової і середні – 2 частини поздовжніх пластин розмірами 28-42 x 14-19 x 4-5 мм (рис. 7: 4, 5, 11). В одного вкладиша ретушований поздовжній край, який підправлений середньофасетковою суцільною лускоподібною ретушшю.

Пластини з прямим ретушованим поперечним кінцем – 13 екз. (5,2%). У чотирьох виробів обробка поперечної сторони заготовки часткова (рис. 7: 15), у двох – напівкрута середньофасеткова – 2 (рис. 7: 13, 14), а в інших – дрібно і мікрофасеткова (рис. 7: 6, 8, 16, 17, 19). П'ять вкладишів мають односторонню поздовжню підправку, яка проведена суцільною (зі сторони спинки сколів) мікрозубчастою ретушшю (рис. 7: 7, 18, 22). Заготовки: дві поздовжні пластини розмірами 19 x 9 x 3, 21 x 6 x 2 мм; середні – 4 і верхня частина поздовжніх пластин розмірами 11-49 x 11-25 x 2-6 мм (середній показчик – 28 x 14 x 3 мм).

Проколки – 2 екз. (0,8%). Леза знярядь підправлені зі сторони спинок сколів дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю (рис. 9: 13). Заготовки – верхні частини поздовжніх пластин розмірами 15 x 9 x 3 і 17 x 11 x 3 мм.

Трапеції – 5 екз. (2,0%). Серед них дві високі зі скошеними основами (рис. 9: 1, 2). Крім того, одна знахідка має ретушований верхній край. Дані вироби виготовлені на відщеплах розмірами 27 x 11 x 3 і 26 x 12 x 3 мм. Решта геометричних мікролітів зарахована до типу серед-ньовисоких з підтипами рівносторонніх (рис. 9: 4), прямокутних (рис. 9: 2) і асиметричних (рис. 9: 3). Заготовки: дві середні частини поздовжніх пластин (13 x 6 x 3, 18 x 10 x 3 мм) і поздовжній відщеп (14 x 16 x 2 мм).

Вістря – 15 екз. (6,0%). Це яніславівські трикутники і наконечники типу Велішев. Склад перших визначають цілий екземпляр розмірами 2 x 7 x 3 мм (рис. 9: 5), їх верхня і нижня частини (рис. 9: 8, 11) та вироби із пошкодженим кінцем (рис. 9: 6, 7, 9, 10). Заготовки: середні і верхні частини поздовжніх пластин розмірами 13-38 x 5-11 x 2-3 мм.

Вістря типу Велішев – 8 мають звичайну (рис. 9: 14, 18, 19) та зламану (рис. 9: 15-17, 20) основи. Заготовки: нижня, середні – 5 і верхні – 2 частини поздовжніх пластин розмірами 14-46 x 9-21 x 2-5 мм.

Сокироподібні знаряддя – 9 екз. (3,6%). Вироби виготовлені на макросколах з конкрецій, частина яких має односторонню поперечну фасетацію. У однієї із сокир наявний перехват (рис. 10: 5). Леза знахідок сформовані декількома поперечними сколами (рис. 10: 4, 5), а також односторонніми (рис. 10: 1) та двосторонніми (рис. 10: 2, 3) середньо- і крупнофасетковими сколами. Висота виробів від 55 до 117 мм.

Суськ. Пам'ятка знаходиться за 1,5 км на захід від села, на зандровій гряді, що пролягає уздовж лівого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стиру). Піщане підвищення орієнтоване довшою віссю зі сходу на захід. Воно заввишки до 5-7 м над рівнем заплави, завширшки 120-200 м і завдовжки – 1,5-2 км. Крем'яні знахідки – 5 193 екз., які зібрані з площі близько 2 га, не утворювали чітких скупчень. Орієнтовне місце добування сировини розташоване на відстані до 20 км від стоянки.

Категорію півфабрикатів і відходів виробництва утворюють пренуклеуси – 7 екз., нуклеуси – 34 екз., пластини 242 екз., січення пластин – 569 екз., відщепи – 3 864 екз., різцеві сколи – 10 екз. і уламки – 292 екз., що становить 96,6% від загальної кількості інвентаря пам'ятки.

Пренуклеуси виготовлені на частинах конкрецій (рис. 11: 12-15). Два виробу мають однобічну підправку. В одного з них сколи направлені односторонньо, а в іншого – двосторонньо, утворюючи специфічний гребенеподібний виступ. У чотирьох екземплярів ударні площадки прямі, дві з них зберігають жовнову кірку. У трьох пренуклеусів ударні площадки скошені, причому одна із них фасетована односторонньо Направленими сколами. Висота виробів від 50 до 104 мм (середній показчик – 87 мм).

Нуклеуси одноплощинні. У їх складі типи торцевих – 7 (рис. 11: 1, 10), призматичних – 23 (рис. 11: 2, 3, 5, 7), конусоподібних – 2 (рис. 11:4, 16) і циліндричних – 2 (рис. 11: 6, 11) висотою від 23 до 88 мм (середній показчик – 53 мм). Ударні площадки знахідок прямі – 23 і скошені – 11. Серед них 4 фасетовані радіально відокремленням одного сколу. Бічна підправка (односторонньо направлена) відмічена у восьми виробів. Тили нуклеусів зберігають жовнову кірку – 21 або мають поперечну підправку.

У групі пластин наявні первинний, реберчасті – 8, поздовжньо-крайові – 83 і поздовжні – 150 сколи розмірами 14-122 x 4-39 x 2-19 мм. Січення пластин репрезентують первинні – 5 (нижня і верхні – 4 частини), реберчасті – 5 (середні – 2 і верхні – 3 частини), поздовжньо- крайові – 141 (нижні – 50, середні – 41 і верхні – 50 частини) та поздовжні – 418 (нижні – 193, середні – 128 і верхні – 97 частини) сколи шириною від 4 до 31 мм, серед яких кількісно домінують фрагменти шириною від 7 до 17 мм (82% від загальної кількості знахідок). Індокси пластинчастоті пам'ятки Суськ: звичайний – 15,6%, з урахуванням пластин-заток – 17,1%, реальний – 10,3%.

Категорія виробів із вторинною обробкою нараховує 175 екз., або 3,4% від усіх артефактів крем'яного комплексу.

Ретушери – 3 екз. (1,7%) виготовлені на поздовжньому (рис. 11: 8), поздовжньо-крайовому (рис. 11: 13) і безсистемному (рис. 11:9) відщепках розмірами 12-27 x 4-7 мм.

Ретушовані пластини – 38 екз. (21,7%) репрезентують предмети на цілих – 7 (рис. 12: 28, 37, 38, 40, 42) та фрагментованих сколах – 81 (рис. 12: 27, 29-32, 35, 39, 41, 43). Перші з них одно – 5 і дволезвінні – 2. Їх леза загострені зі сторони спинок – 7 і черевця – 2 заготовок суцільною дрібнофасетковою лускоподібною – 3 та частковою дрібнозубчастою – 8 ретушшю. Вкладиші виготовлені на поздовжньо-крайових – 4 і поздовжніх – 3 пластинах розмірами 22-80 x 9-40 x 3-12 мм (середній покажчик – 53 x 22 x 6 мм).

У складі виробів другої групи наявні екземпляри з двома – 7 і однією – 24 поздовжньо- ретушованими сторонами. Робочі кромки знярядь підправлені зі сторони спинок – 26 та черевця – 12 заготовок: нижня частина реберчастої; нижня частина реберчасто-поздовжньої; нижні – 2 і середні – 2 частини поздовжньо-крайових; нижні – 17, середні – 7 і верхня частини поздовжніх пластин розмірами 12-51 x 7-24 x 2-11 мм (середній покажчик – 27 x 15 x 4 мм). З метою загострення артефактів застосовано суцільну дрібнофасеткову лускоподібну – 4 і мікрозубчасту – 12; часткову дрібнофасеткову лускоподібну – 9 і мікрозубчасту – 12, а також мікрозубчасту перервисту – 1 ретуш.

Ретушовані відщепи – 19 екз. (10,9%). Дані зняряддя мають переважно одне лезо. У семи виробів його ретуш суцільна, а в інших – часткова (рис. 13: 20-22). Одна із знахідок має три ретушовані бічні краї. Суцільна дрібнофасеткова лускоподібна ретуш нанесена зі сторони спинки сколу. Два відщепи нагадують формою скісно ретушовані пластини. У них також поперечний край скошений і сформований суцільною напівкрутою дрібнофасетковою ретушшю. На одному- екземплярі вона нанесена зі сторони черевця, а на іншому – зі сторони спинки. Два відщепи мають прямий ретушований поперечний кінець і ретушований бічний край. Вони загострені зі

сторони спинок частковою дрібнофасетковою лускоподібною ретушшо. Заготовки: радіальний, із суцільним негативом, безсистемно-крайові – 2, реберчасто-первинний, поздовжні – 2, безсистемні – 7 і поздовжньо-крайові – 5 відщепи розмірами 18-67 x 3-12 мм (середній покажчик - 41 x 6 мм).

Кінцеві скребки – 24 екз. (13,7%) репрезентують вироби з однією – 23 і двома – 1 робочими кромками. У складі перших наявні екземпляри з дугасто сформованими симетричними – 16 (рис. 13: 2, 4, 6, 7, 9-11) і асиметричними – 2 (рис. 13: 8, 12), прямими симетричним – 1 і асиметричним – 1 (рис. 13: 3, 13), півокруглими – 2 (рис. 13: 5, 14) та стрілчастим – 1 лезами. Протилежно-кінцевий скребок має два симетричні дугасті робочі краї (рис. 13: 1). Леза знайдок напівкруті (71%) і круті (29%). Заготовки: поздовжній скол підправки сторони зняття нуклеуса (42 x 16 x 12 мм); неправильна поздовжньо-крайова пластина (38 x 16 x 7 мм); нижні – 2 (16 x 10 x 5, 44 x 24 x 6 мм) і середня (28 x 20 x 4 мм) частини поздовжніх пластин; первинні – 5, поздовжньо-крайові – 2, поздовжні – 2, безсистемно-крайові – 3, безсистемні – 6 відщепи розмірами 14-81 x 3-16 мм (середній покажчик – 42 x 9 мм), а також поперечний скол підправки ударної площадки нуклеуса (38 x 15 мм).

Бічні скребки – 7 екз. (4,0%). У трьох предметів леза сформовані дрібнофасетковою лускоподібною, а у решти – середньофасетковою лускоподібною ретушшо (рис. 13: 15-17). Заготовки: поперечний скол підправки сторони зняття нуклеуса (80 x 37 x 26 мм); первинні – 2, безсистемно-крайові – 2 і безсистемні – 2 відщепи розмірами 20-37 x 5-9 мм.

Різці – 18 екз. (10,3%) зараховані до типів скісно-кутових – 1 (рис. 14: 4), кутових – 8 (рис. 14: 2, 7, 12, 13), серединних – 3 (рис. 14: 6, 8, 11), бічних – 1 (рис. 14: 3), скісно-бічних – 1 (рис. 14: 14), протилежно-кінцевих кутових – 2 (рис. 14: 1, 10), протилежно-кінцевих бічних – 1 (рис. 14: 5) і протилежно-кінцевих серединних + кутових – 1 (рис. 14: 9). Заготовки: уламок конкреції (36 x 17 мм); два поздовжньо-крайові відщепи (40 x 9, 38 x 11); поперечний скол підправки ударної площадки нуклеуса (57 x 8 мм); вісім поздовжніх сколів

підправки сторін зняття нуклеусів розмірами 50-75 x 10-18 мм; середні частини первинної, реберчасто-поздовжніх – 2 і поздовжньої, а також нижня і середня частини поздовжньо-крайових пластин розмірами 43-70 x 13-24 x 5-10 мм (середній показчик – 53 x 22 x 8 мм).

Мікрорізці – 9 екз. (5,1%). Різцеві сколи у всіх без винятку предметів знаходяться на черевці сколів (рис. 12: 3, 5, 7, 11, 16, 23). Вони направлені вздовж їх поздовжньої осі – 6 та під кутом – 3 до неї. Заготовки пластин розмірами 16-28 x 7-15 x 3-4 мм (середній показчик – 22 x 11 x 3 мм).

Скобелі – 15 екз. (8,6%) репрезентують типи односекційних поздовжніх односторонніх – 10 (рис. 13: 24), односекційних кінцевих – 2 (рис. 13: 25), односекційних двосторонніх поздовжніх – 2 (рис. 13: 18, 19) і двосекційних односторонніх поздовжніх – 1 (рис. 13: 23). Заготовки: поздовжньо-крайові – 2, поздовжні – 5, первинні – 2, із суцільним негативом – 1, безсистемні – 2 і безсистемно-крайові – 3 відщепи розмірами 19-58 x 4-16 мм (середній показчик – 39 x 7 мм).

Проколки – 4 екз. (2,3%). Робочі кромки трьох виробів ретушовані вздовж одного, а четвертого – вздовж обох країв (рис. 12: 20-22, 24). Підчас їх підправки застосовано дрібнофа-сеткову лускоподібну ретуш, яка нанесена зі сторони спинок півфабрикатів: реберчасто-поздовжня (37 x 14 x 6 мм), дві поздовжньо-крайові (40 x 14 x 8, 42 x 12 x 6 мм) пластини і безсистемний відщеп (34 x 5 мм).

Свердло – 1 екз. (0,6%) виготовлене на верхній частині поздовжньої пластини розмірами 46 x 22 x 3 мм, а його жальце сформоване дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю (рис. 12: 36).

Пластини із скісно-ретушованим кінцем – 9 екз. (5,1). Поперечні скошені кінці предметів підправлені дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю (рис. 12: 33, 34). У одного виробу фасетація цієї його частини здійснена зі сторони черевця. Інша знахідка має ретуш вздовж бічного краю сколу. Заготовки: реберчасто-поздовжня (37 x 11 x 6 мм) і поздовжня (41 x 17 x 5 мм) пластини;

нижня частина поздовжньо-крайової; нижні – 3, середні – 2 і верхня частини поздовжніх пластин розмірами 12-29 x 7-18 x 2-5 мм (середній показчик – 2 x 13 x 3 мм).

Пластини, з прямим ретушованим поперечним кінцем – 3 екз. (1,7%). Їх підправка здійснена притуплюючою дрібнофасетковою лускоподібною ретушню (рис. 12: 44). Заготовки: нижня частина реберчасто-поздовжньої (36 x 11 x 4 мм) і середні частини (27 x 13 x 3, 35 x 10 x 3 мм) поздовжніх пластин.

Трапеції – 2 екз. (1,2%). Дані геометричні мікроліти належать типам високих – 1 (рис. 12: 14) і середньовисоких – 1 (рис. 12: 12), У першого виробу бічні краї підправлені зі сторони спинки і черевця сколу (безсистемний відщеп розмірами 18 x 11 x 3 мм) напівкрутою середньофасетковою лускоподібною ретушню. Інша трапеція виготовлена на поздовжньо-крайовому відщепі (17 x 15 x 6 мм). Обробка бічних країв проведена в аналогічний до попередньої знахідки спосіб. Крім того, частковою мікрозубчастою ретушню загострено її основу.

Вістря – 16 екз. (9,1%). У їх складі наконечники стріл типів Ставінога і Велішев, а також яніславські трикутники і пластини з затупленим краєм.

Вістря стріл типу Ставінога – 3 (рис. 12: 1, 2, 4) до певної міри відрізняються від класичних форм. їх зближує з останніми вид заготовки – відщеп. Вироби, які автор окреслив типом Ставінога, мають круто ретушовану поздовжню сторону. Вони виготовлені на поздовжньому (23 x 10 x 4 мм) і двох із суцільним негативом (32 x 13 x 4, 23 x 12 x 4 мм) відщепах.

Наконечники стріл типу Велішев – 4 (рис. 12: 26) сформовані на відщепі із суцільним негативом (34 x 14 x 4 мм), верхній частині (21 x 11 x 3 мм) поздовжньо-крайової і середніх частинах (31 x 14 x 4, 48 x 15 x 3 мм) поздовжніх пластин.

Заготовками для пластинок з притупленим краєм (рис. 12: 6, 15, 17) послужили верхня частина поздовжньо-крайової (32 x 15 x 4 мм), нижня (20 x 5 x 2 мм) і середня (26 x 8 x 3 мм) частини поздовжніх пластин.

Яніславські трикутники – 6, як правило, мають ретушовані основу та один із бічних країв (рис. 12: 8, 10, 13). Серед них виділено типи у вигляді рівнобедрених – 3 і прямокутних – 2 екземплярів. Ретуш, яка формує сторони предметів, крута (переважає) і напівкрута. Заготовки: фрагмент поздовжньої пластини, поздовжньо-крайовий, безсистемно-крайовий і два із суцільним негативом відщепи висотою від 12 до 22 м і шириною 10-14 мм. Шостий наконечник має видовжені пропорції (31 x 15 x 3 мм). Напівкрута дрібно- і середньофасеткова лускоподібна ретуш нанесена зі сторони черевця заготовки – безсистемного відщепи (рис. 12: 18).

Сокироподібні знаряддя – 7 екз. (4,0%) виготовлені на конкреції плитчастої форми (рис. 15: 4) та макросколах (рис. 15: 1-3, 5) висотою від 83 до 165 мм. Леза сокир сформовані одно- і двосторонньою середньо- і крупнофасетковою ретушшю. У двох виробів робоча кромка утворена зняттям декількох сколів, що йдуть перпендикулярно до поздовжньої осі предмета.

Клубочин. Пам'ятка знаходиться в урочищі Лопатень, за 1 км на північ від села і розміщена на мисоподібному виступі лівого берега р. Рудки висотою 4-5 м над рівнем заплави. Крем'яні вироби світлосірого і сірого кольорів зібрані з поверхні піщаного ґрунту. Вони перевідкладені оранкою і залягали на території площею біля 1 га. Комплекс знахідок з кременю нараховує 976 екз.

Категорію напівфабрикатів та відходів виробництва характеризують пластини неправильної форми – 23 екз. (реберчаста, поздовжньо-крайові – 6 і поздовжні – 16); січення пластин – 120 екз.: реберчастої (верхня частина), поздовжньо-крайових – 46 (нижні – 16, середні – 1 і верхні – 19 частини); поздовжніх – 73 (нижні – 40, середні – 16 і верхні – 17 частини); відщепи – 743 екз. та уламки – 46 екз. На її долю припадає 95,5% від усієї кількості знахідок пам'ятки. Індокси пластинчастоті стоянки Клубочин: звичайний – 14,6%, з урахуванням пластин-заготовок – 18,03%, реальний – 8,8%. До складу категорії виробів із вторинною обробкою входить 44 предмети, показчик яких становить 4,5% комплексу.

Ретушовані пластини – 13 екз. (29,8%) мають одну – 10 і дві – 3 фасетовані поздовжні сторони (рис. 16: 7-13, 17). Вони загострені частковою дрібнофасетковою лускоподібною – 1, мікро – 11 і дрібнозубчастою – 1 та суцільною мікрозубчастою – 4 ретушшю, яка нанесена зі сторони черевця – 5 і спинок – 11 сколів. Заготовки: дві поздовжні пластини (42 x 17 x 3, 62 x 27 x 6 мм); нижня частина реберчасто-поздовжньої; нижні – 2 і верхня частини поздовжньо-крайових; нижня, середні – 4 і верхня частини поздовжніх пластин розмірами 12-49 x 7-20 x 3-5 мм (середній показчик – 26 x 15 x 4 мм).

Ретушовані відщепи – 4 екз. (9,1%) фасетовані частковою мікрозубчастою ретушшю, яка нанесена зі сторони спинок. Заготовки: поздовжній і поздовжньо-крайові відщепи розмірами 24-57 x 5-7 мм.

Кінцеві скребки – 10 екз. (22,7%) репрезентують типи півокрутливих – 3 (рис. 16: 29), дугастих симетричних – 6 (рис. 16: 22, 23, 25, 26, 28) і асиметричних – 1 (рис. 16: 24). Робочі кромки виробів круті (40%) і напівкруті (60%). Заготовки: середні – 3 частини поздовжніх пластин розмірами 16-60 x 16-19 x 3-6 мм; первинні – 3 і поздовжньо-крайові відщепи розмірами 28-54 x 4-18 мм та поперечний скол підправки ударної площадки нуклеуса (45 x 12 мм).

Бічні скребки – 3 екз. (6,6%). У їх складі наявні вироби з одним – 1 і двома – 2 (рис. 16: 27) лезами. Робочі кромки знярядь прямі і підправлені напівкрутою середньофасетковою лускоподібною ретушшю. Заготовки: поздовжньо-крайовий і безсистемний відщепи розмірами 20-37 x 3-8 мм.

Різці – 4 екз. (9,1%) зараховані до типів кутових – 1 (рис. 16: 16), скошено-бічних – 1 (рис. 16: 18), бічних – 1 (рис. 16: 19) і протилежно-кінцевих кутових – 1 (рис. 16: 20). Заготовки: середня частина поздовжньої пластини (38 x 16 x 5 мм), поздовжньо-крайовий відщеп (47 x 11 мм), а також два поздовжніх сколи підправки сторони зняття нуклеусів (43 x 15 x 10, 47 x 30 x 20 мм).

Скобелі – 4 екз. (9,1%) репрезентують типи односекційних – 3 (рис. 16: 21) і трьох-секційних – 1 поздовжніх односторонніх. Заготовки: поздовжньо-

крайовий (53 x 5 мм) і безсистемний (29 x 4 мм) відщепи, а також два поперечних сколи підправки ударних площадок нуклеусів (33 x 14, 34 x 16 мм).

Пластини із скісно ретушованим кінцем – 2 екз. (4,5%). Ретуш поперечних країв артефактів крута дрібнофасеткова (рис. 16: 1, 6). Заготовки: верхня частина (21 x 9 x 3 мм) поздовжньо-крайової і нижня частина (30 x 15 x 3 мм) поздовжньої пластини.

Вістря – 4 екз. (9,1%). У їх складі наявні пластинки із затупленим бічним краєм – 3 (рис. 16: 2, 4, 5). Дві знахідки мають ретушовані поздовжні сторони, які оброблені крутою дрібно- фасетковою ретушшю. Крім того, основа одного предмета підправлена різцевим сколом. Колекцію наконечників стріл доповнює фрагмент вістря типу Велішев (рис. 16: 3). Він виготовлений на січенні поздовжньої пластини розмірами 19 x 9 x 3 мм.

Підсумуємо результати дослідження крем'яних комплексів пам'яток Носачевичі VI, Домашів, Журавичі, Клубочин і Суськ. Насамперед вкажемо, що всім їм притаманна добре розвинута пластинчаста техніка розщеплення сировини. Відокремлення заготовок здійснювалось з одноплщинних нуклеусів, серед яких кількісно переважають вироби призматичної форми. Ударні площадки предметів у більшості випадків скошені і сформовані відокремленням одного сколу. Певна їх частина (близько 30%) фасетована односторонньо направленими сколами. Майже відсутня бічна підправка нуклеусів, про що, до речі, свідчить дуже низький відсоток реберчастих, або так званих технічних пластин. Це стосується і вигляду тилів виробів, які здебільшого частково чи повністю зберігають залишки жовної кірки.

На належному рівні перебувала селекція пластин. В усіх розглянутих вище колекціях домінують пластинчасті сколи неправильної форми. Практично всі вироби з досконалим ограненням навмисно фрагментувались. Серед січень пластин кількісно переважають екземпляри завширшки 10-17 мм і завдовжки 42-48 мм. Індeksi пластинчастості (звичайні) пам'яток Носачевичі VI, Журавичі, Домашів, Клубочин і Суськ становлять відповідно 25,4%, 13,6%,

15,6%, 14,6% і 15,6%. а співвідношення цілих і фрагментованих сколів (у цій же послідовності) становить 1:2, 1:3, 1:4, 1:5 та 1:2.

Незважаючи на те, що індустрії даних пам'яток носять пластинчастий характер, у категорії виробів із вторинною обробкою пластини не стали, за винятком стоянки Носачевичі VI, кількісно переважаючими у якості заготовок. У Домашеві їх використано 51 % від загальної кількості півфабрикатів, у Клубочині – 52,3%, у Журавичах – 50,2%, у Суську – 45,7%. Це до деякої міри пояснюється тим, що відмічені вище пам'ятки належать до типу стоянок-майстерень. Показники знарядь праці і предметів полювання їх комплексів лежать в межах 3,4-6,2%.

Серед категорії виробів із вторинною обробкою кількісно домінуючими є ретушовані пластини і відщепи. На їх частку припадає від 32,6% (Суськ) до 46,5% (Носачевичі VI) ретушованих знахідок (середній показник – 39,3%). Другу позицію займають кінцеві і бічні скребки, сумарна кількість яких у процентному відношенні становить від 17,7% (Суськ) до 29,3% (Клубочин), а середній показник – 22,8%. Характерними знаряддями праці є скобелі і різці. Перших, за винятком стоянки Носачевичі VI, як правило, дещо більше. Так, у Домашеві їх, відповідно, 8,3 і 5,2%, у Журавичах – 8 і 4,3%, у Клубочині – по 9,1 %, у Суську – 8,6 і 10,3%. Середні показники скобелів становлять 8,5%, а різців – 7,7%. їм, щодо кількості, трохи поступаються пластини з поперечно ретушованими кінцями (прямими та скошеними), а також наконечники стріл, розподіл яких по стоянках Носачевичі VI, Домашів, Журавичі, Клубочин і Суськ такий: 2,8 і 12,7%, 9,3 і 5,2%, 9,2 і 6%, 4,5 і 9,1%, 6,8 і 9,1% (середні показники – 6,5 і 8,4%). Вироби інших функціональних призначень кількісно незначні.

Культурно-хронологічними індикаторами зазначених вище пам'яток є, у першу чергу, окремі види наконечників стріл, зокрема вістря типу Велішев, яніславські і коморницькі трикутники і, до деякої міри, вістря типу Ставінога-Кудлаївка. Менш важливими у даному відношенні є мікро різці (відходи під час

виготовлення вістер типу Велішев), трапеції і одноплощинні нуклеуси призматичних і конусоподібних форм. Перелік цих компонентів даних стоянок, а також розглянутих вище співвідношень складових частин виробничого інвентаря, вказує на їх належність до доби мезоліту.

Аналізуючи ці індустрії під кутом пошуків аналогій, насамперед наконечникам стріл, макролітичним виробам – сокироподібним знаряддям та трапеціям високих форм, знаходимо їм найближчі відповідники серед крем'яних комплексів коморницької, кудлаївської, пісочнорівської, дніпро-прип'ятської, німанської і яніславської культур. Коротко зупинимось на особливостях їх кременеобробного виробництва.

Коморницька культура входить до так званого північного технокомплексу, який інколи ще іменують культурою Маглемозе. Він сформувався у першій половині VIII тисячоліття до н.е. і охоплював зандрову територію від Англії до Польщі. Деякі фахівці виводять його із середовища аренсбурзької культури; інші вважають, що його найраніші прояви зв'язані з пізньоплейстоценовими культурами, яким притаманні короткі кінцеві скребки і пластинки з притупленим поздовжнім краєм³.

Ранній етап північного технокомплексу репрезентують культури Дювензее (Данія, Німеччина, Швеція), Стар Кар (Англія) і Коморниця (Польща). Початок їх існування припадає на 8000-7500 рр. до н.е. На півночі і заході вони тривали недовго і змінились культурами Маглемозе або Сведборг. Лише на території між Одером і Бугом даний етап тривав аж до VI тисячоліття до н.е., де розвивались культури Олдеслоє-Кобров, Юнсдорф і Хойніце-Пенькі⁴.

Крем'яний інвентар північного технокомплексу, до складу якого зараховані ці культури, має ряд спільних рис: короткі кінцеві скребки на відщепках, сокироподібні знаряддя (менш кількісні у культурі Коморниця), дрібні пластинки із затупленим поздовжнім краєм (вістря Ставінога) і пластинки зі скошеним поперечним кінцем (вістря типу Зеновен-Коморниця).

Йому властиві масивні пластини, які знімались з призматичних одно- і двоплощинних нуклеусів. На них продукувались рівнобедренні і різносторонні трикутники, протилежно-кінцеві пластинки із скісно- ретушованими кінцями, масивні різці, а на відщепках – переважна більшість кінцевих і бічних скребків. Коморницька культура вирізняється у північному технокомплексі більш мікролітощним характером заготовок⁵. Всі її вістря сформовані крутою і високою ретушшю, яка досить часто нанесена зі сторони черевця сколів.

Коморницькі елементи виявлені на ряді мезолітичних пам'яток Західного і Східного Полісся. У Кудлаївці знайдені вістря типу Ставінога, Коморниця і сегменти. Їх супроводжували високі трапеції⁶.

У коморницькій культурі досить поширені вістря типу Ставінога. На епонімній пам'ятці їх 24%, в Цаловані – 42%, а в Ставінозі – 45%. У культурі Дювензее їх менше, а серед пам'яток типу Кірх-Хальтерн (Бельгія, Німеччина) вони поодинокі. Натомість, у згаданій вище Кудлаївці їх досить багато – 24%. Показчик наконечників типу Зеновен-Коморниця у коморницькій культурі становить від 10 до 16% від усієї кількості стріл до луків, а в культурі Дювензее – 30-80%. Вони майже невідомі у мезолітичних комплексах Полісся України і Беларусі⁷. Рівнобедренні трикутники коморницької культури практично не зустрічаються на схід від Бугу, метричні проміри яких досить часто (біля 60%) менші 2 см.

Таким чином, для культури Коморниця властиві: круто- і високоретушовані вістря, серед яких перевага надавалась наконечникам типу Ставінога, пластинки зі скошеним поперечним кінцем типу Зеновен-Коморниця, рівнобедренні і різносторонні трикутники, протилежно-кінцеві скошені пластини, сегменти, кінцеві і бічні скребки на відщепках (часом досить мініатюрних), а також різці. Сокироподібні знаряддя у ній майже відсутні (за винятком східних і північно-східних районів ареалу поширення стоянок).

Пам'ятки коморницької культури, згідно палінологічних досліджень, вкладаються у періоди Пребореалу, Пребореал-Бореалу і Бореалу. Більшість з

них належить до раннього мезоліту, а окремі з них, що мають у крем'яних комплексах трапеції, до початку пізнього мезоліту. Східна межа поширення коморницької культури проходить умовно по лінії Західного Бугу⁸. Її населення проживало у зоні поширення сосново-березових лісів з домішкою вільхи і ліщини. Відомі великі багаторічні, наприклад, Велішев та малі сезонні стоянки⁹.

У 1976 р. Л. Залізник виділяє пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка¹⁰, у 1980 р. – таценки-кудлаївську", а у 1991 р. – кудлаївську¹² культури. Визначальні риси останньої полягають у наступному: використання місцевого кременю низької якості, наявність у комплексах одно- і двоплощинних нуклеусів з прямою або злегка скошеною ударною площадкою, мікролітизація інвентаря. Основний вид заготовки індустрій – мікровідщеп та неправильна мікропластинка. Індекс пластинчастості крем'яних матеріалів стоянок не перевищує 10%. Провідна форма наконечників стріл – вістря типу Ставінога і пластинки із затупленим поздовжнім краєм. Важливими для групи виробів із вторинною обробкою є виготовлені на відщепках кінцеві скребки неправильних пропорцій. Показчик різців (типи бічних і кутових) не перевищує 3%. На деяких пам'ятках, зокрема у Кудлаївці, знайдені постсвідерські вістря¹³.

Різниця між кудлаївською і коморницькою культурами проявляється насамперед у тому, що у першій майже не зустрічаються рівнобедренні та різносторонні трикутники і наконечники типу Зеновен-Коморниця. Крім того, у ній наявні постсвідерські вістря стріл і відсутні сокироподібні знаряддя¹⁴.

На думку Л. Залізника, кудлаївська культура є самостійна і найбільш висунута на схід частина культурної області Дювензее¹⁵. На підставі знахідок кількісно незначних трапецій він датує її першою половиною – серединою мезоліту. Стоянка Кудлаївка та подібні до неї пам'ятки належать до пізнього етапу розвитку культури, про що свідчить дещо вищий показчик трапецій їх індустрій¹⁶.

Розглянемо у загальних рисах крем'яні комплекси пам'яток-епонімів Таценки і Кудлаївка. Колекція першої стоянки нараховує 3 500 екз. Низькоякісна сировина знаходиться за 2 км від поселення. Нуклеуси двоплощинні та зміненої орієнтації. Індекс пластин (переважно атипових) становить 8% комплексу. Показчик знарядь праці і предметів полювання складає 6,5%. Серед них кількісно переважають скребки – 32% і мікроліти (спільно з трапеціями) – 16%. Досить багато ретушованих пластин і відщепів – 27,5%, а також скобелів – 10%. Показчик різців незначний – 2,3% .

Крем'яний комплекс стоянки Кудлаївка нараховує 4 555 артефактів, серед яких 2,8% піддані вторинній обробці. Її індустрія-мікролітоїдна. Пластинчаста техніка розщеплення сировини розвинута недостатньо. Індекс пластин у колекції знахідок становить 8,8%. Однак 62,2% виробів з ретушшю виготовлені на даних сколах. Нуклеуси утилізовані, одно- і двоплощинні. Домінуючими у групі виробничого інвентаря є предмети мисливського призначення (77%). У їх складі чільну позицію займають пластинки із затупленим бічним краєм (53%). Трапеції переважно високі. Своєрідну серію утворюють свердла і проколки. Знайдено лише один різець¹⁸. Різцево- скребковий показчик для стоянок типу Кудлаївка становить 0,2¹⁹. Контактна зона між комор- ницькою і кудлаївською культурами проходила у верхів'ях Прип'яті та по Західному Бугу²⁰.

Ареал виділеної нещодавно пісочнорівської культури охоплює Новгород- Сіверське Полісся. Вона складається з двох хронологічних етапів: раннього (пам'ятки типу Пісочний Рів) і пізнього (пам'ятки типу Студенок). У техніці обробки кременю першого з них як напівфабрикат переважав відщеп. Індекс пластин незначний. На цих сколах виготовлено менше 20% виробів із вторинною обробкою. Серед останніх кількісно домінують кінцеві скребки на відщепі – 47%, мікроліти – 41% і різці – 12%. Специфіку комплексів пам'яток раннього етапу визначають аренсбурзькі і постаренсбурзькі наконечники, а також трикутники і високі асиметричні трапеції²¹.

Інвентар стоянок типу Студенок менших розмірів. Він, загалом, зберігає ті ж техніко-технологічні прийоми обробки кременю, що і матеріали попереднього етапу. У групі ретушованих артефактів переважають кінцеві скребки неправильної форми і асиметричні трапеції. Доповнюють колекцію крем'яних знахідок різці (виділяються бічні), свердла, скобелі і прокрутки²².

Дніпро-прип'ятська пізньомезолітична культура поширена у Київсько-Житомирському Поліссі, Київському Придніпров'ї і, частково, у Західній Волині. Її індустрії притаманні такі риси. Індекс пластин дещо вищий, ніж серед пам'яток типу Кудлаївка. У складі заготовок домінують відщепи. Лише на окремих стоянках кількісно переважають пластинчасті півфабрикати. Процентне співвідношення між різцями і скребками на користь других. Інколи різці становлять декілька відсотків групи знарядь праці. Показник скребків часто сягає межі 40%. Дані вироби здебільшого виготовлені на відщепках. Індекс мікролітів – до 10%. Трикутників не більше 1%. Трапеції високі і середньовисокі. Досить багато наконечників стріл типу Велішев. їх доповнюють мікрорізці, зламана основа заготовок яких не фасотована. Ретушована підстава цих предметів полювання – досить рідкісне явище для місцевих пам'яток дніпро-прип'ятської культури. У ній, крім того, трапляються поодинокі сокироподібні знаряддя²³.

Німанська (мікро-макролітична) культура виникла на підґрунті свідерських культурних традицій. Її ареал поширений у Литві і Беларусі (північно-західні райони і Полісся). Найбільш характерною є стоянка Лампеджяй (околиці Каунаса), колекція кременю якої нараховує близько 10 тис. екземплярів. Виробів із вторинною обробкою 1 819 екз.

Нуклеуси в абсолютній більшості одноплощинні – призматичні і конусоподібні зі скошеними, переважно не фасетованими ударними площадками. Скребки виготовлені на пластинах і відщепках. Різці кутові і бічні. Порівняно багато пластин з ретушшю, котрі часом мають круто-ретушований поперечний кінець. Крем'яним комплексам властиві кількісно незначні високі

трапеції на відщепках, що мають інколи протилежно-ретушовані краї. Відмічені поодинокі вістря (яніславівські трикутники) і мікрорізці. Наконечники стріл черешкові, постсвідерського вигляду. Знайдено порівняно багато рубаючих знарядь – сокир і тесел невеликих розмірів. Початок німанської культури ввiдповiдає Пребореалу (друга половина), а її кінець припадає на другу половину V тисячоліття до н.е.²⁴.

Яніславівська культура займає територію від середньої Польщі до Дніпра. С.Козловський вважає її можливе утворення у міжріччі Дніпра і Західного Бугу та в басейні Німану, звідки почалось проникнення яніславівських племен на захід. Всі пам'ятки цієї культури у Польщі мають трапеції, хоча в її східних районах є комплекси без даних знахідок. Техніку розщеплення сировини розкривають одноплощинні нуклеуси і пластинчасті півфабрикати стандартної форми. В яніславівській культурі високого рівня, як на той час, досягло кременеобробне виробництво, населенню якої була відома гірнична справа. Це насамперед підтверджують зв'язані з нею копальні і майстерні по добуванню та обробці кременю. Якісних і кількісних змін зазнала категорія знарядь праці. Бічні скребки за кількістю переважають над кінцевими. Вони виготовлялись в основному на відщепових заготовках. Набули поширення пластини із скісно ретушованим поперечним кінцем. У групі наконечників чільну позицію займають вістря типу Велішев з ретушованою, зламаною або звичайною основою. їх допонюють яніславівські трикутники, а також трапеції²⁵.

Виділено декілька груп (варіантів) яніславівської культури. На захід від Вісли існувала вістєцька група (малі трикутники із звичайними та низькими трапеціями); між Віслою і Прип'яттю – східна група (з високими трапеціями), а в басейні Німану – група Максимоніс (сокири і вістря типу Велішев із зламаною підставою). У басейні Прип'яті мало місце відгалуження східної групи, де повністю відсутні трикутники і наявні ретушовані вкладиші, сокири і листоподібні наконечники. Населення яніславівської культури проживало у зоні сосново-березово-дубових (або вільхових) лісів. На поселеннях знаходилось від

одного до декількох куренеподібних жител. Відбувався обмін як сировиною, так і напівфабрикатами²⁶.

У яніславській культурі Беларусі і Литви (група Максимоніс) нуклеуси одноплощинні з круговим відокремленням пластин. Серед крем'яного комплексу епоніму відомі кінцеві скребки як на січеннях пластин, так і на відщепках, а також різці на аналогічних сколах. Досить вагомий показчик мікрорізців. Групу мікролітів репрезентують вістря типу Велішев і яніславські трикутники. У колекції нараховується чимало пластин-вкладишів з ретушованими бічними краями. Засвідчені ножі і скобелі різних модифікацій. Більшість їх спродукована на відщепках. Кількісно велику серію становлять рубаючі знаряддя на макросколах з конкрецій. Група Максимоніс яніславської культури започаткувалась у кінці VII тисячоліття до н.е. Основна кількість її стоянок існувала у VI тисячолітті до н.е., а окремі з них – у V тисячолітті до н.е.²⁷.

Рудоострівський варіант яніславської культури виділений Л. Залізником і донедавна іменувався ним рудоострівською культурою²⁸. У його індустрії, на відміну від кудлаївських крем'яних комплексів, менший рівень мікролітизації і вищий індекс пластин (понад 13%). Техніку розщеплення кременю розкривають одноплощинний нуклеус, мікрорізцеве сколювання і застосування напівкрутої ретуші під час виготовлення наконечників. Зрідка зустрічаються пластинки із затупленим краєм і яніславські трикутники. Постійним атрибутом комплексів є трапеції, як високі, так і середньовисокі. У багатьох, але не у всіх колекціях стоянок, наявні постсвідерські вістря. Скребки в основному виготовлені на відщепках. Кількісно незначні різці²⁹. Характерними для рудоострівського варіанту є стоянки Корма 1 б і Корма 4 на Житомирщині, які розміщені на дюноподібних підвищеннях серед річкових заплав. Нуклеусів в їх комплексах 0,6 і 0,9%. Це вироби нестабільної форми невеликих розмірів. Показчик пластин 21 і 24%. Трапеції високі, у складі яких переважають типи

асиметричних. Чільну позицію у категорії виробів із вторинною обробкою займають ретушовані пластини і відщепи³⁰.

Завершуючи розгляд яніславської культури, коротко зупинимось на індустрії стоянки Томашов II (Польща), яка, згідно C₁₄, датується 6 555 ± 45 рр. до н.е. В одному із скупчень крем'яних артефактів на долю категорії знарядь праці і предметів полювання припадає 3,2% від усієї кількості знахідок, а у другому – 6,6%, в той час як на абсолютній більшості пам'яток даної культури індекс ретушованих виробів сягає 20-40%. У даному випадку ми маємо справу зі стоянкою-майстернею. Серед знахідок з розкопів I-III пам'ятки Томашов II усереднені показники пластин складають 11,6%, бічних скребків – 19,1%, кінцевих скребків – 5,1%, ретушованих пластин і відщепів – 26,8%, скісно-ретушованих пластин – 4,7%, різців – 2,2%, скобелів – 8,0%, трапецій – 4,3%, наконечників типу Велішев – 5,2%, трикутників – 0,6%. Мікрорізці виявлені лише у розкопі II³¹.

Із сказаного вище можна зробити такі висновки. Індустрії пам'яток Носачевичі VI, Домашів, Журавичі, Клубочин і Суськ належать до доби мезоліту. У них простежені риси, які характерні для ряду мезолітичних культур Північної і Центральної Європи, а також заходу України. Крем'яні матеріали даних стоянок мають численні аналогії у дніпро-донецькій, німанській і яніславській культурах. Спільними для них є техніка розщеплення сировини, подібність заготовок серед виробничого інвентаря і майже ідентичне співвідношення переважної більшості компонентів останнього. Культурно визначальними під час порівняння комплексів стали, насамперед, такі їх складові частини, як високі трапеції, вістря типу Велішев, яніславські трикутники, мікрорізці, рубаючі знаряддя (сокири і тесла). Саме наявність цих елементів в індустріях досліджених пам'яток дає підстави зарахувати їх до яніславської культури і знайти їм найближчі аналоги у комплексах пам'яток Корма 1 б, Корма 4, Томашов II, а також Балаховичі, Вижівка та Любязь³². Близькими до них є матеріали із стоянки у Бараках Старих на Люблінщині³³.

Натомість в інвентарі пам'ятки Суськ наявні вироби (коморницькі рівнобедренні і прямокутні трикутники, вістря типу Ставінога-Кудлаївка, пластинки із затупленим краєм), аналогії яким знаходимо у коморницькій, кудлаївській і пісочнорівській культурах. Без сумніву, більшість її виробів з кременю відноситься до яніславської культури, а ті знахідки, про які йшла мова вище, слід вважати незначною, щодо кількості, домішкою коморницької культури, бо тільки у ній відомі трикутники подібного типу. У кудлаївській культурі вони практично відсутні, а у пісочнорівській культурі форма і розміри таких вістер інші³⁴.

Таким чином, є всі підстави зарахувати пам'ятки Носачевичі VI, Домашів, Журавичі, Клубочин і Суськ до яніславської культури, а кількісно незначну частину виробів останньої – до коморницької культури. Час існування поселення Суськ культури Коморниця слід, очевидно, зв'язувати з Бореалом, а усіх без винятку яніславських поселень – з кінцем Бореалу – початком атлантичного періоду.

¹ Геренчук К. І. Природа Волинської області. – Львів: Вища школа, 1975. – С. 21.

² Конопля В. М., Оприск В. Г. Археологічні пам'ятки Волині. Рожищенський район. – Луцьк, 1991. – С. 76.

³ Kozłowski S. K. Mezolit // Pradzieje ziem polskich. – Warszawa-Lódz, 1989. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 94.

⁴ Kozłowski I. K., Kozłowski S. K. Pradzieje Europy od XI do VI tysiąclecia p. n. e. – Warszawa, 1975. – S. 309, 312-316, 318-321, 323-326; Kozłowski S. K. Mezolit... – S. 94.

⁵ Kozłowski S. K. Z problematyki polskiego mezolitu. Kultura komornicka na tle mezolitu Europy Środkowej // Światowit. – 1967. – Т. 29. – С. 6; його ж. Mezolit... – С. 96.

⁶ Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. – К.: Наук, думка, 1986. – С. 137-139; Kozłowski S. K. Z problematyki... – S. 17.

⁷ Kozłowski S. K. Z problematyki... – S. 12-16.

⁸ Kozłowski S. K. Z problematyki... – S. 24.

⁹ Kozłowski S. K. Mezolit... – S. 96.

¹⁰ Зализняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка // Археологія. – 1976. – 20. – С. 60-66.

¹¹ Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры украинского Полесья и их место в европейском мезолите // Первобытная археология – поиски и находки. – К: Наук, думка, 1980. – С. 113-117.

¹² Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите. – К: Наук, думка, 1991. – С. 10-27.

- 13 Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры... – С. 113-115; його ж. Население Полесья... – С. 12-17.
- 14 Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры... – С. 115; його ж. Культурно-хронологическаяΓ периодизация... – С. 139; його ж. Население Полесья... – С. 15.
- 15 Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры... – С. 115; його ж. Население Полесья... – С. 19-27.
- 16 Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры... – С. 117; його ж. Население Полесья... – С. 27-28.
- 17 Зализняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки... – С. 61-62.
- 18 Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация... – С. 136-139.
- 19 Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. – К.: Наук, думка, 1982. – С. 164.
- 20 Зализняк Л. Л. Население Полесья... – С. 27; Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки... – С. 165.
- 21 Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация... – С. 108-124; його ж. Население Полесья... – С. 44-52.
- 22 Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация... – С. 124-134.
- 23 Телегін Д. Я. Мезолит Юго-Запада СССР // Мезолит СССР. – М.: Наука, 1989. – С. 117.
- 24 Турина Н. Н. Мезолит Литвы и Белоруссии // Мезолит СССР. – М.: Наука, 1989. – С. 55-57.
- 25 Зализняк Л. Л. Население Полесья... – С. 31-36.
- 25 Зализняк Л. Л. Население Полесья... – С. 31-36.
- 26 Kozłowski S. K. Mezolit... – S. 98-99.
- 27 Кольцов Л. В. Яниславицкая культура // Мезолит СССР. – М.: Наука, 1989. – С. 60.
- 28 Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры... – С. 117—124; його ж. Население Полесья... – С.31.
- 29 Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры... – С. 117-118; його ж. Население Полесья... – С. 31-35.
- 30 Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма // Археологія. – 1979. – 32. – С. 49-56.
- 31 Szild R., Królik H., Marczak M. Kopalnia krzemienia czekoladowego w Tomaszowie. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1985. – S. 130-184.
- 32 Зализняк Л. Л., Охріменко Г. В. Нові мезолітичні пам'ятки Волинського Полісся // Археологія. – 1985. – 52. – С. 91-92.
- 33 Libera I., Zakościelna A. Mezolityczne stanowisko w Barakach Starych gm. Zaklików, woj. Tarnobrzeg // Sprawozdania Archeologiczne. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1986. – S. 14-19.
- 34 Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация... – С. 116, рис. 54: 1-14; с. 118.

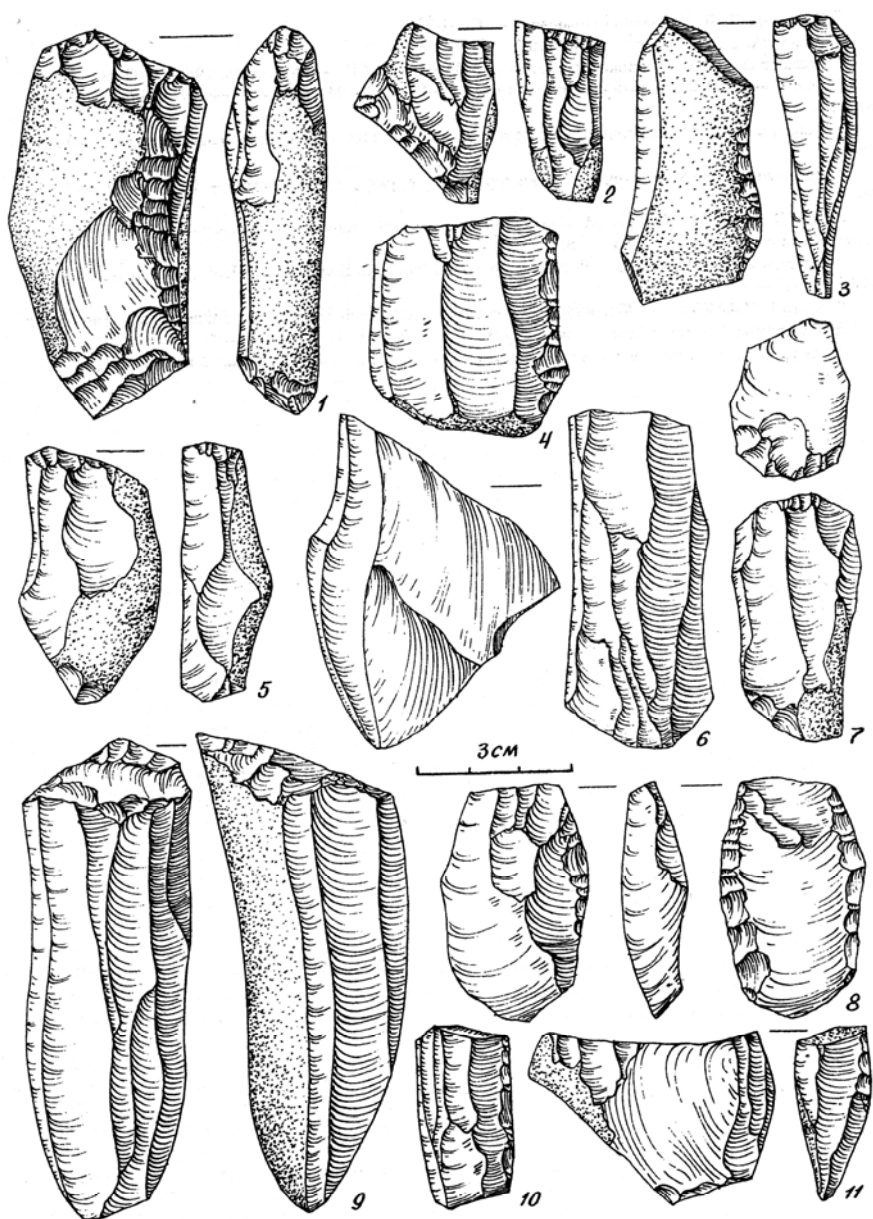

Рис.1. Крем'яний інвентар стоянки Носачевичі.

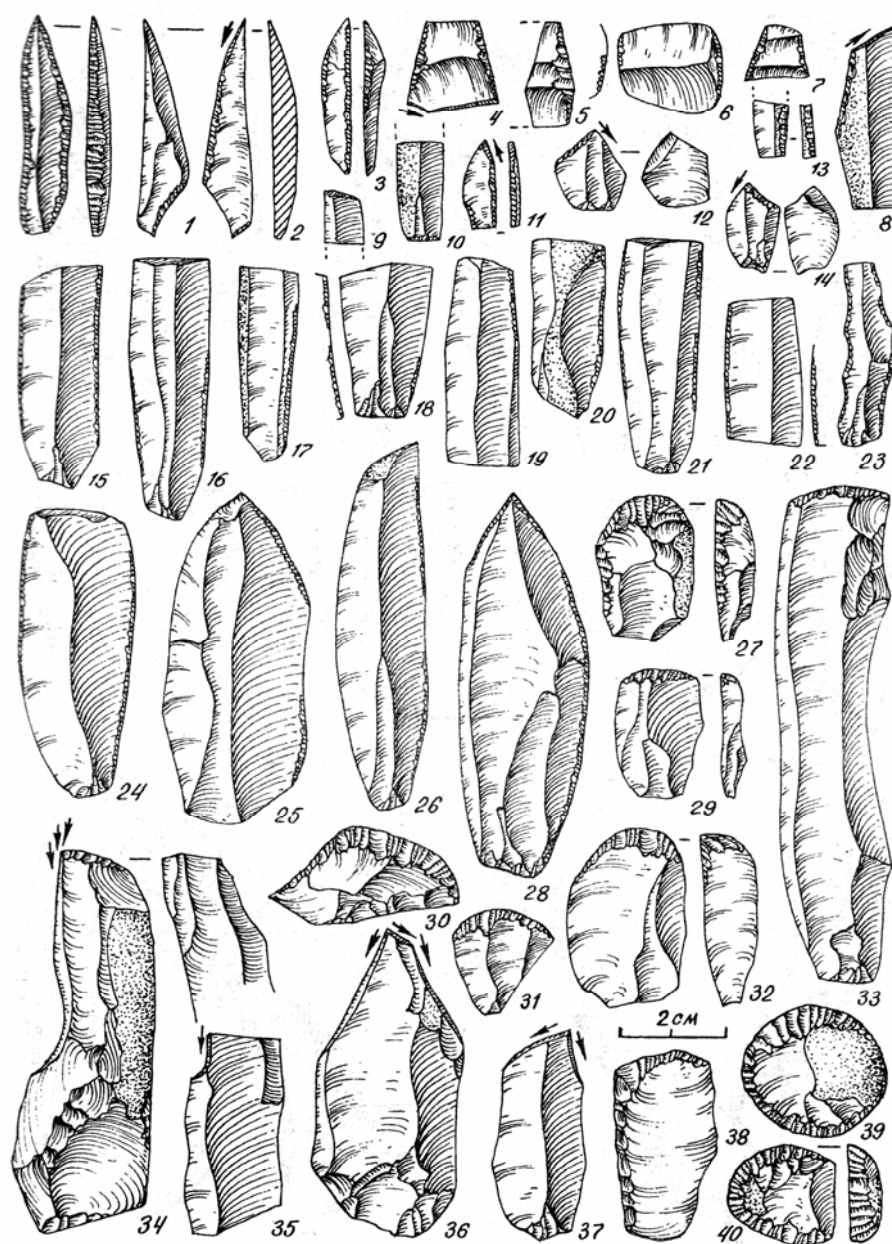

Рис.2. Крем'яний інвентар стоянки Носачевичі.

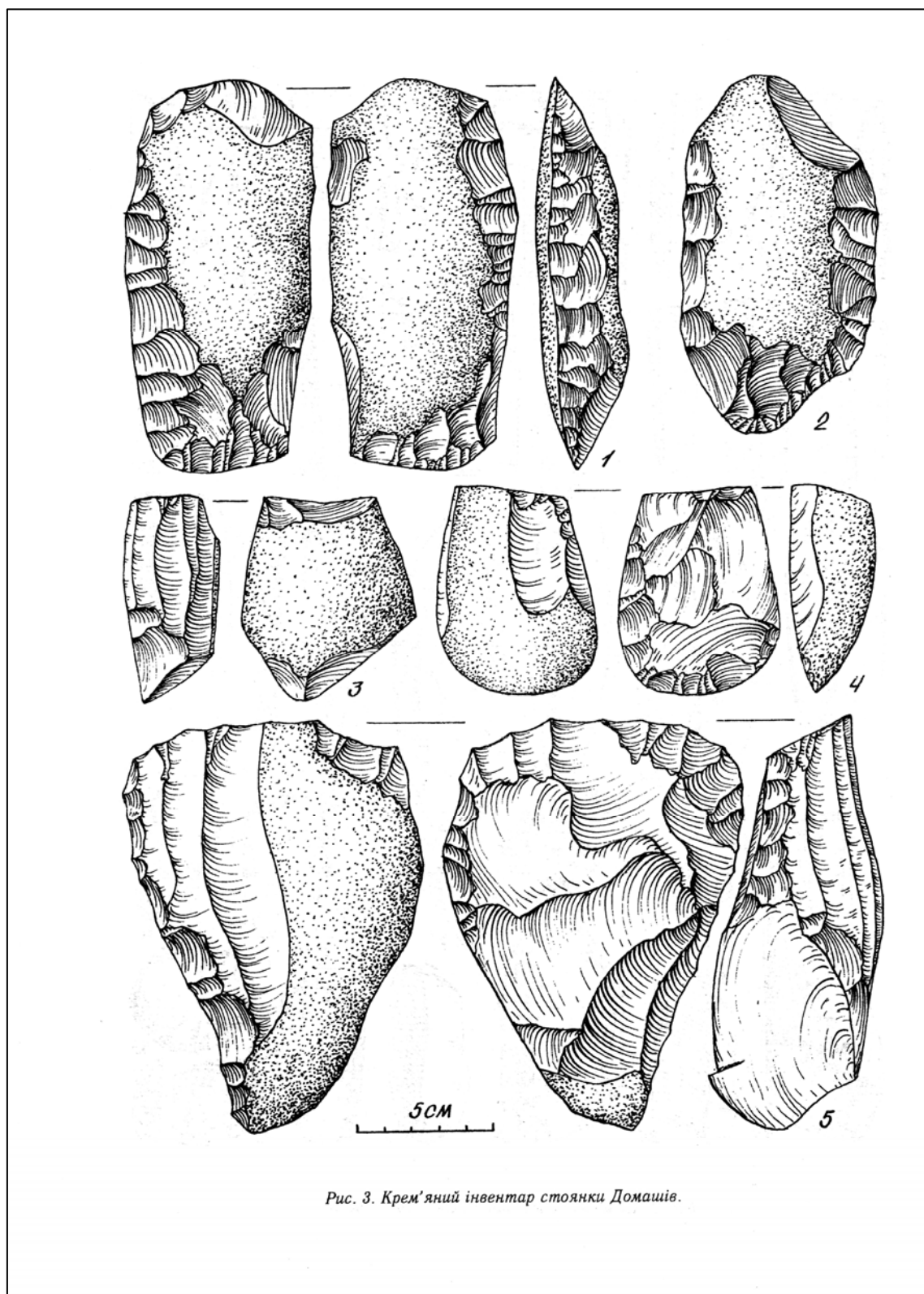

Рис. 3. Крем'яний інвентар стоянки Домашів.

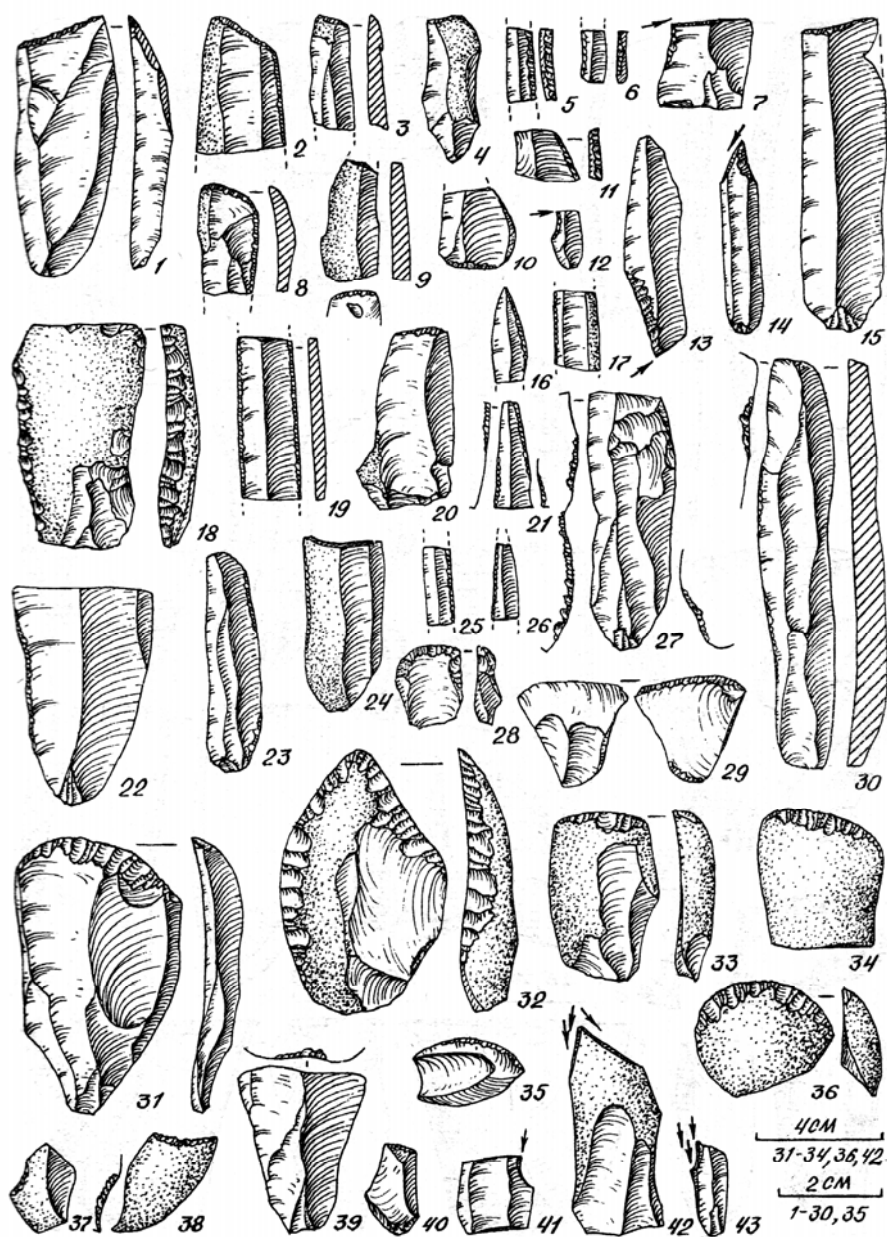

Рис.4. Крем'яний інвентар стоянки Домашів.

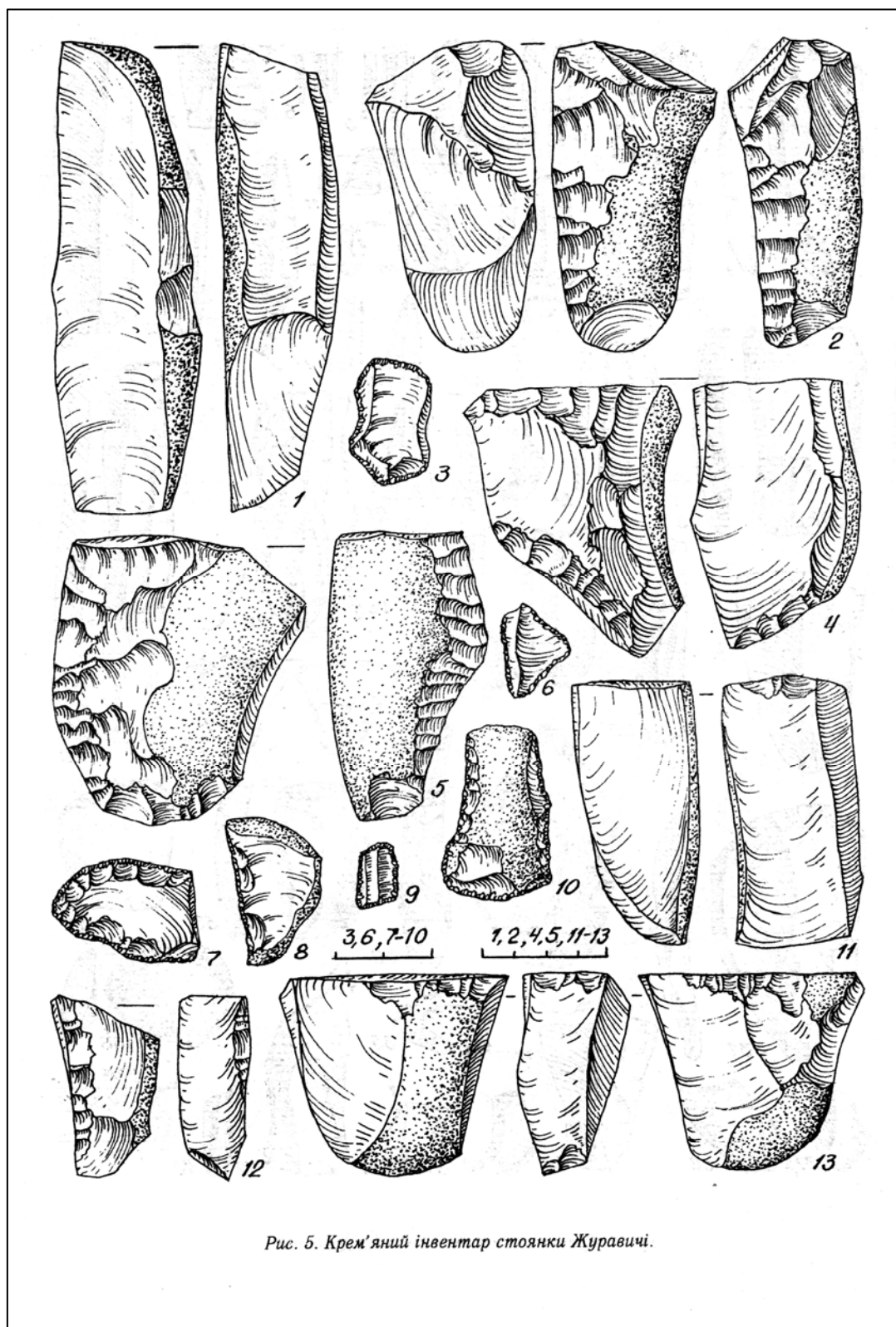

Рис. 5. Крем'яний інвентар стоянки Журавичі.

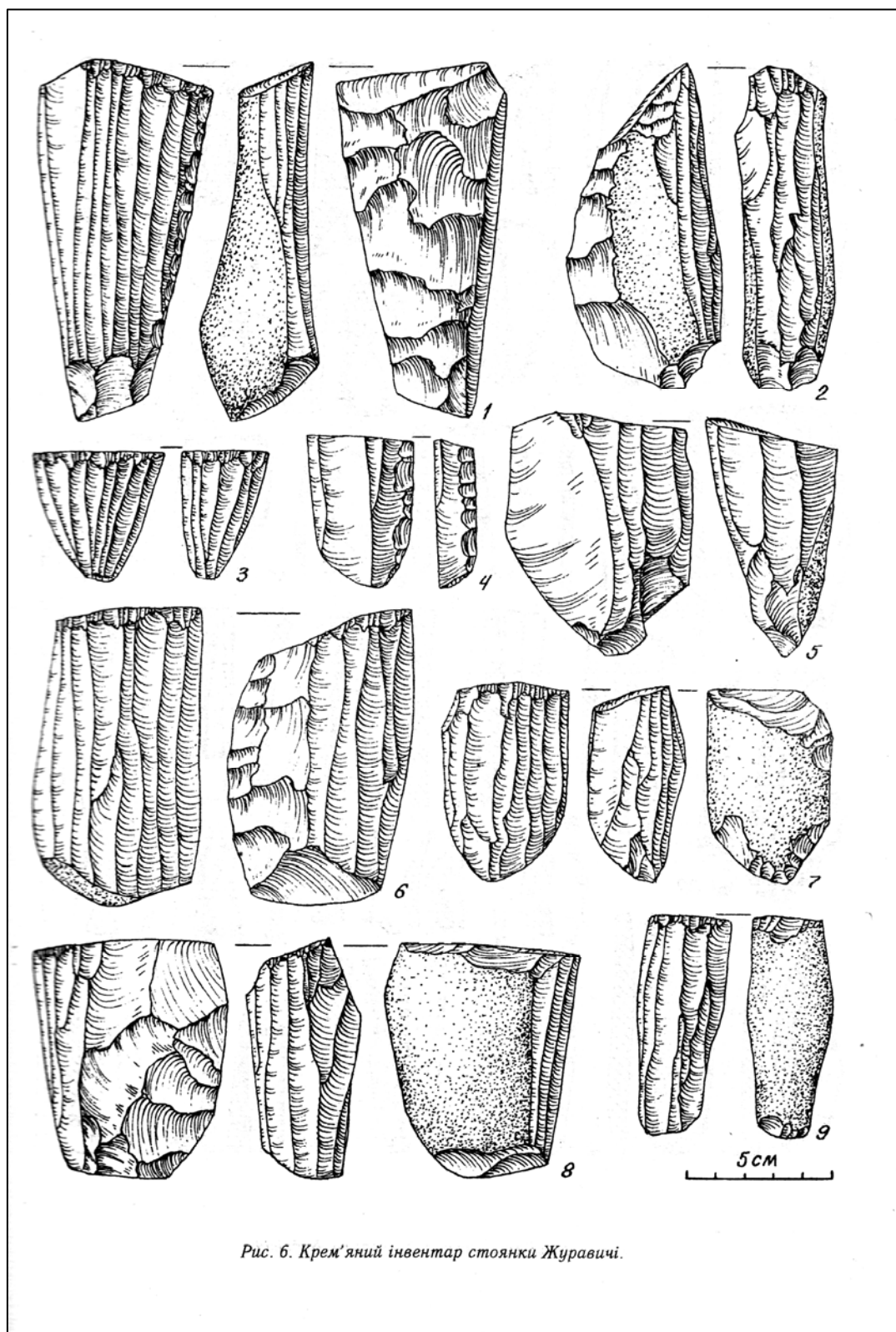

Рис. 6. Крем'яний інвентар стоянки Журавичі.

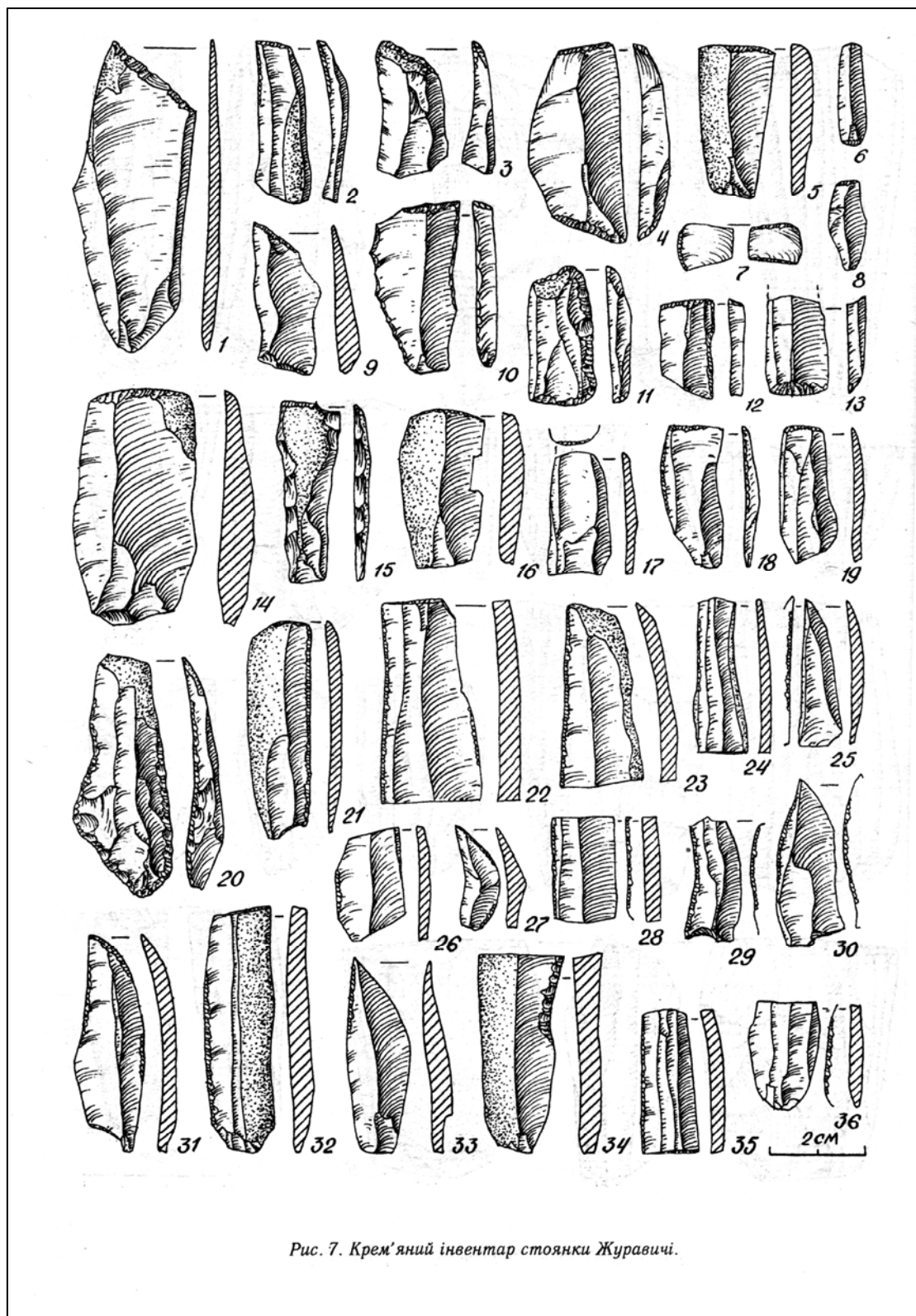

Рис. 7. Крем'яний інвентар стоянки Журавичі.

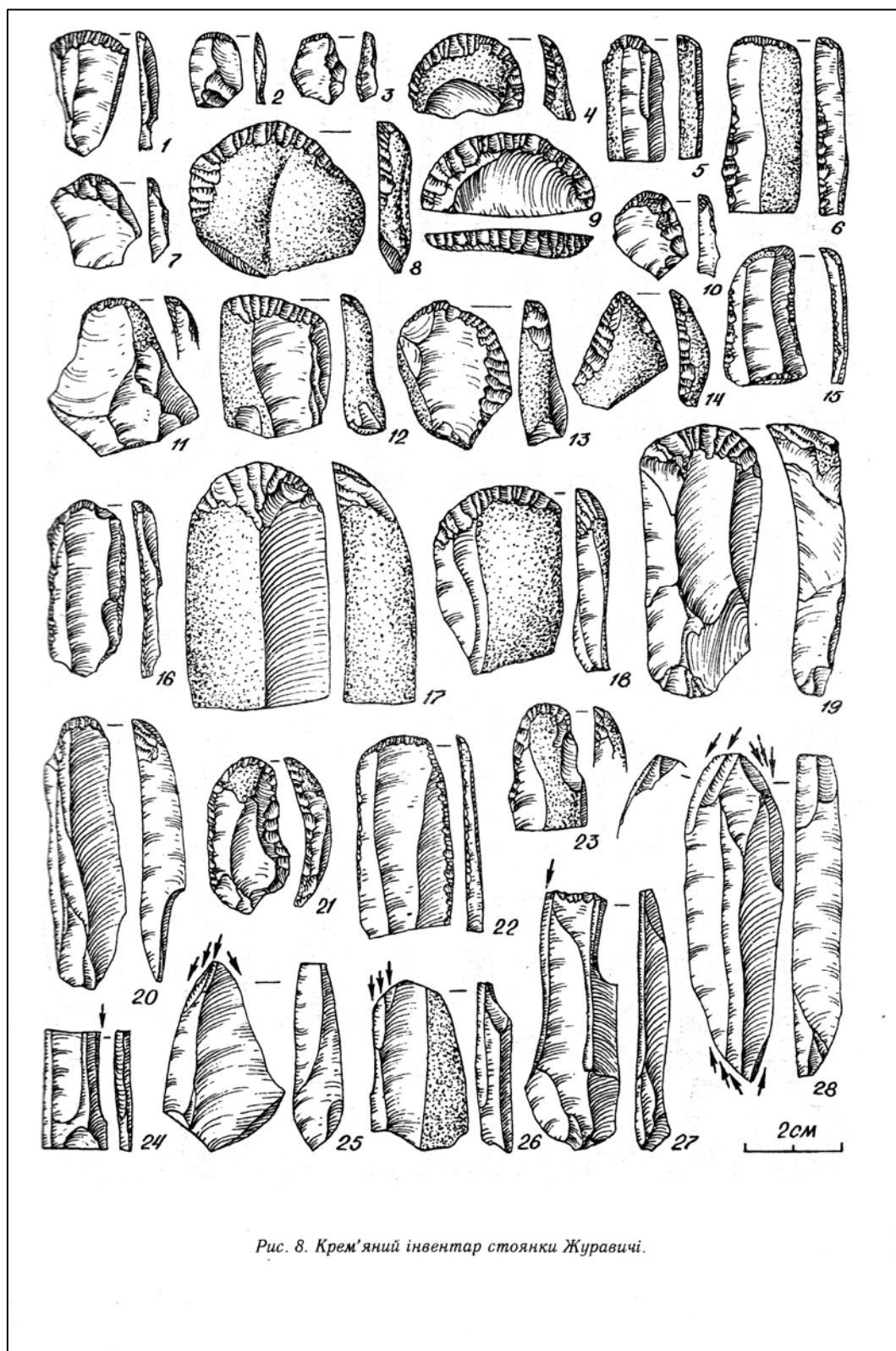

Рис. 8. Крем'яний інвентар стоянки Журавичі.

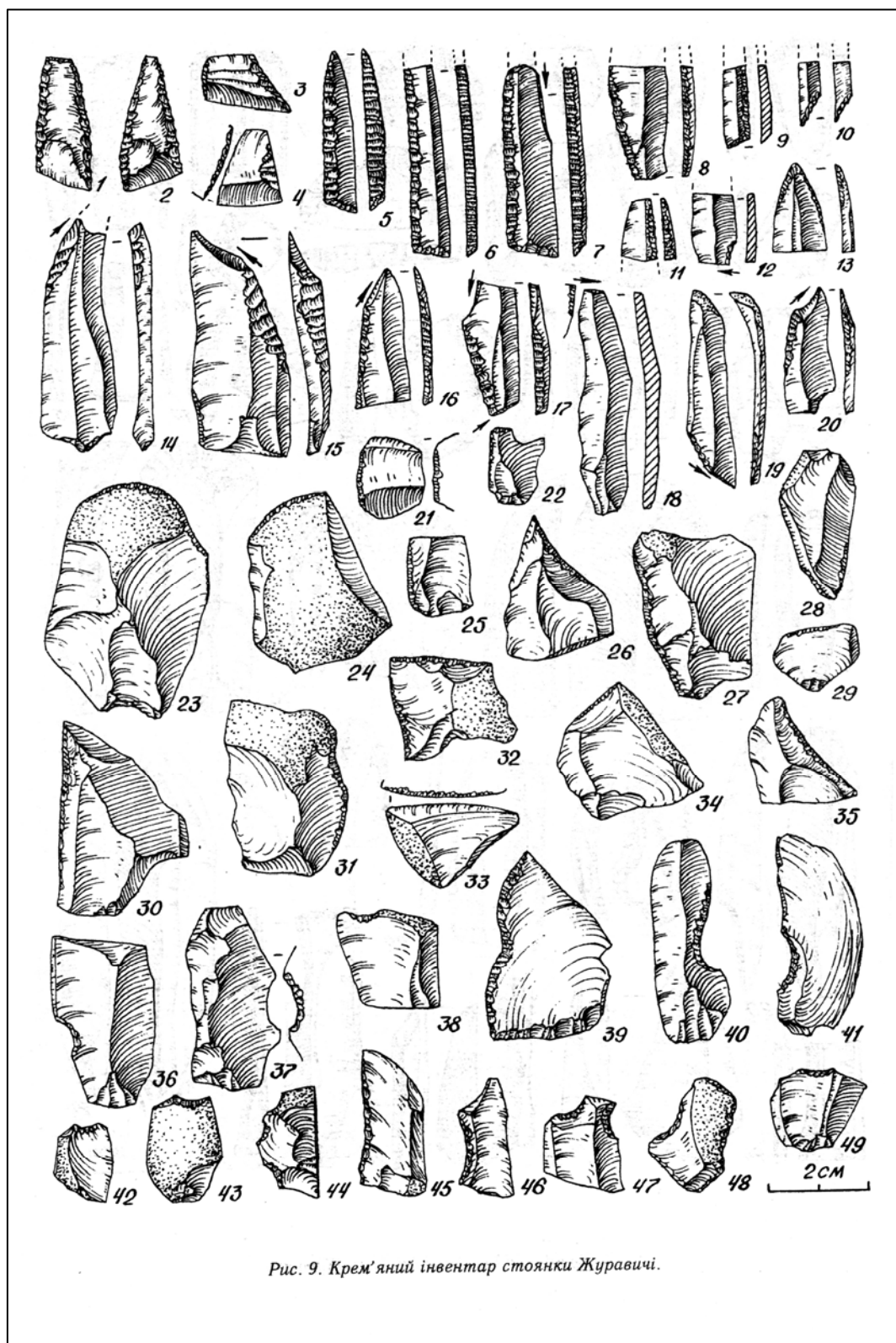

Рис. 9. Крем'яний інвентар стоянки Журавичі.

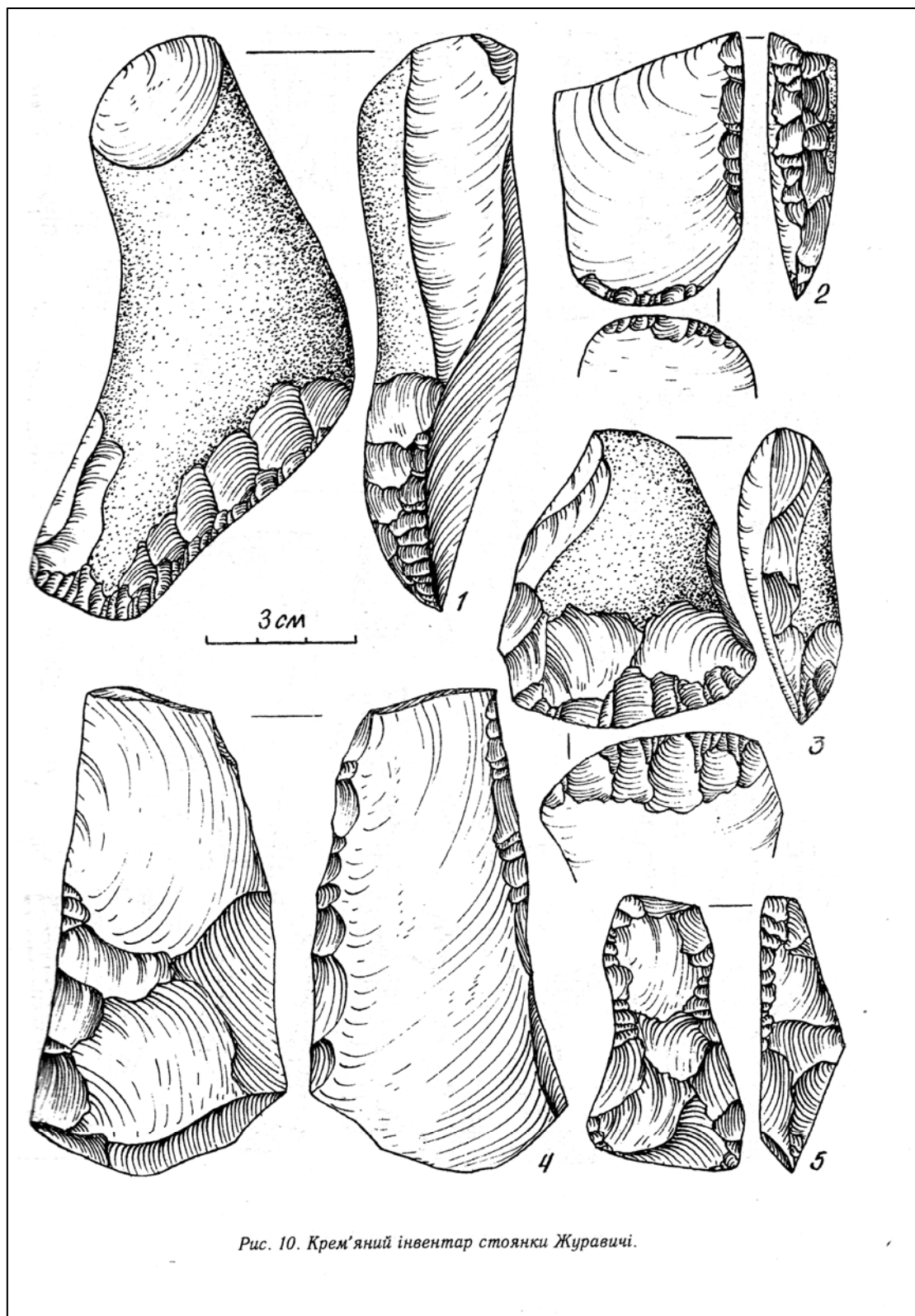

Рис. 10. Крем'яний інвентар стоянки Журавичі.

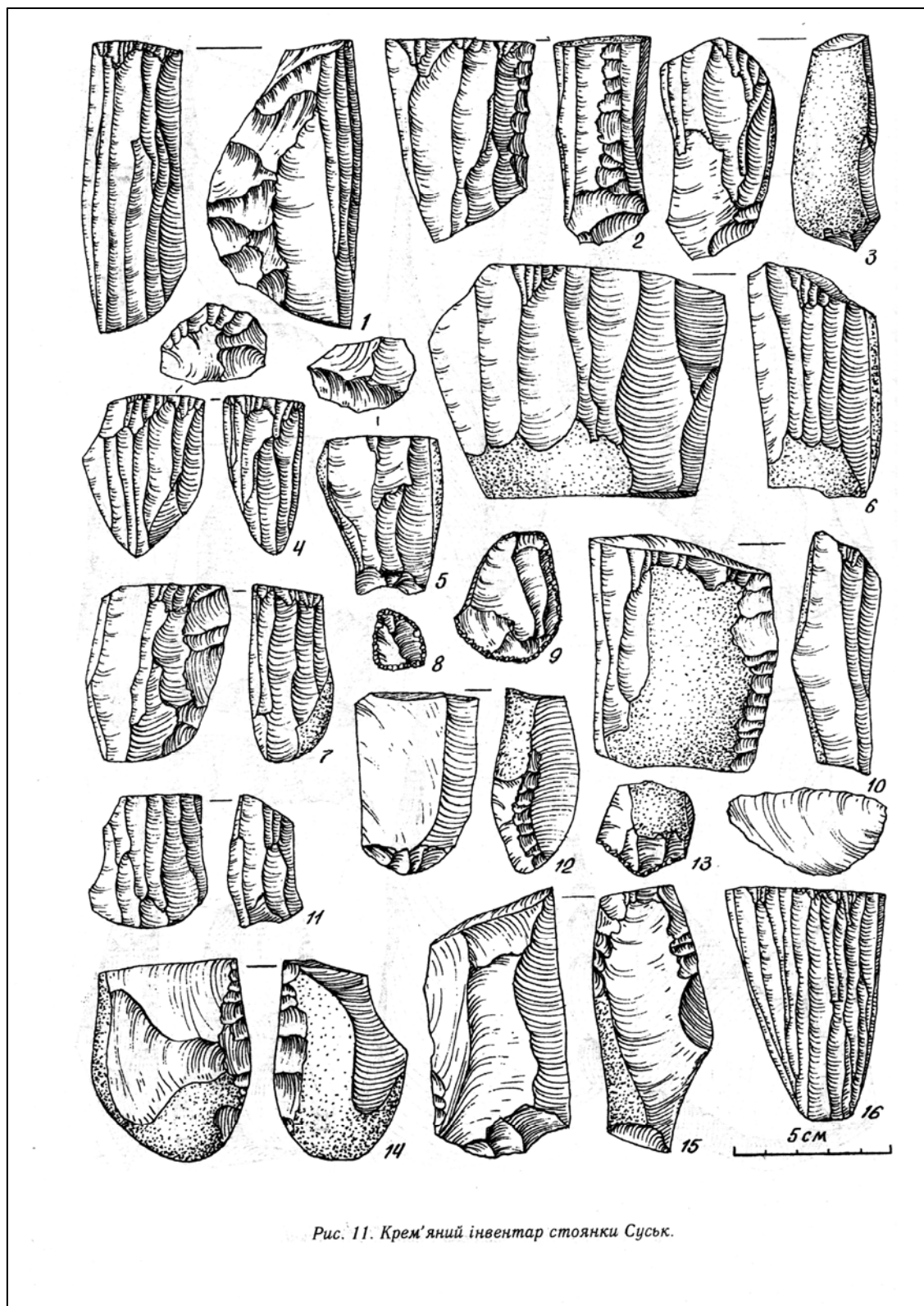

Рис. 11. Крем'яний інвентар стоянки Суськ.

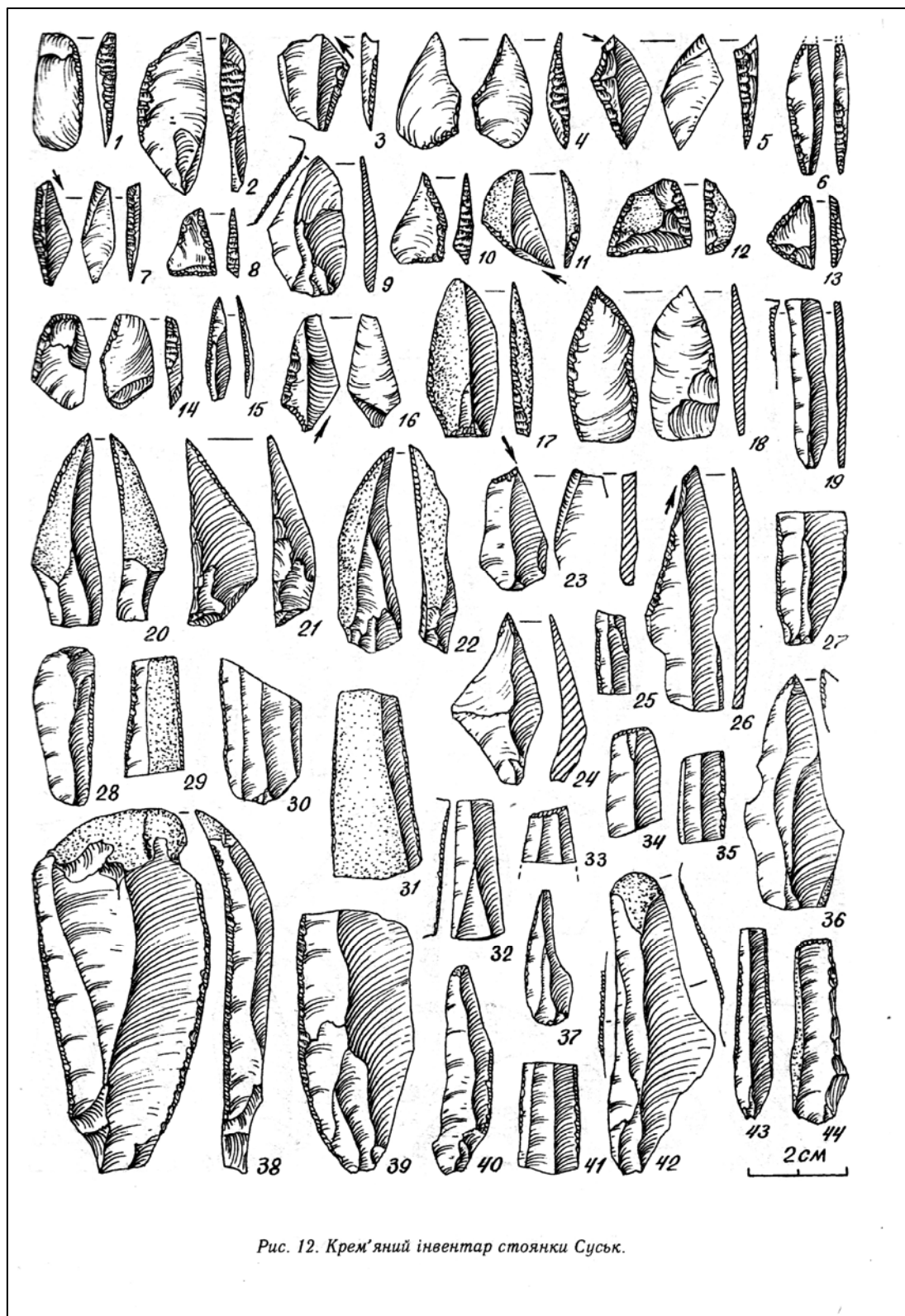

Рис. 12. Крем'яний інвентар стоянки Суськ.

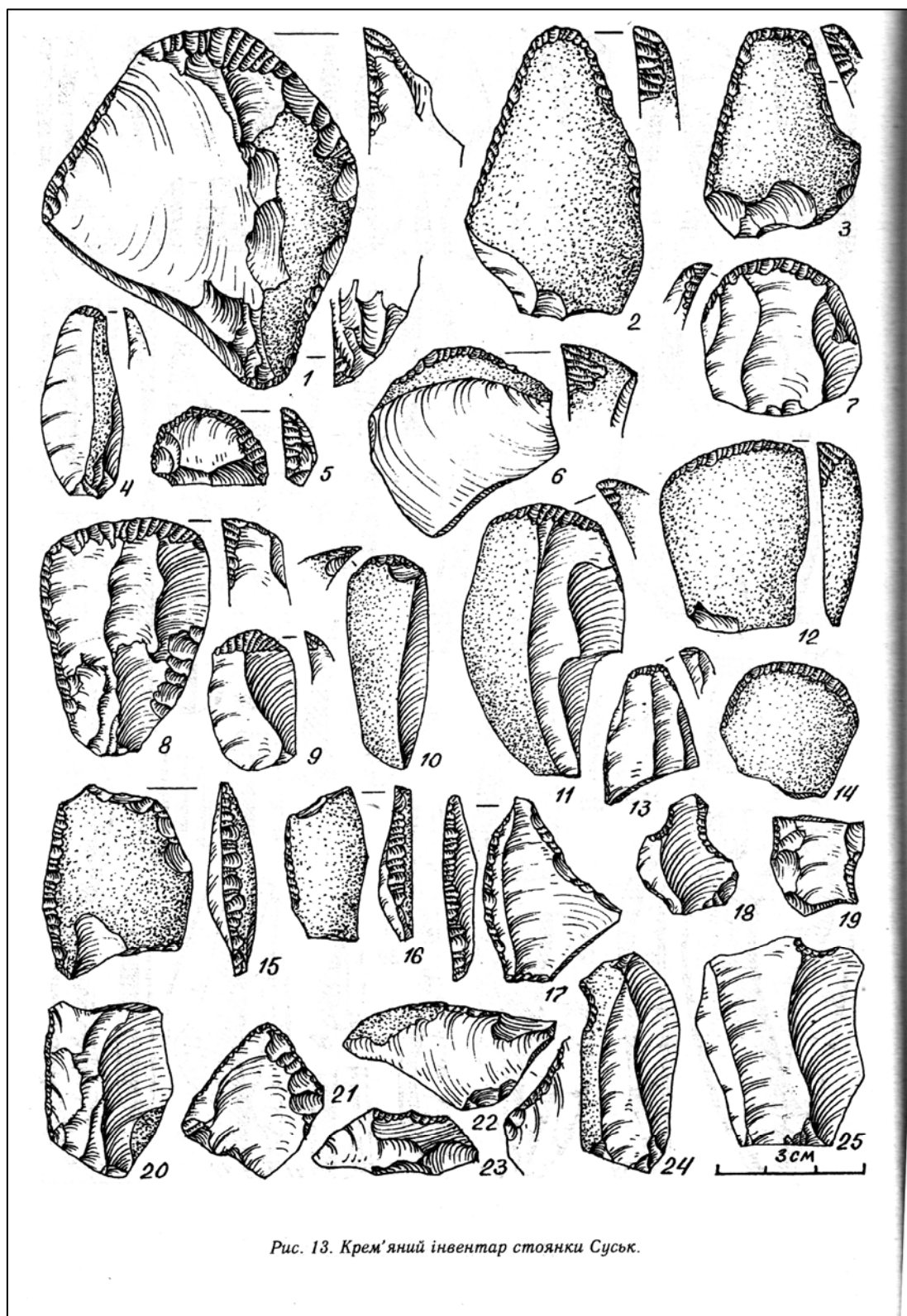

Рис. 13. Крем'яний інвентар стоянки Суськ.

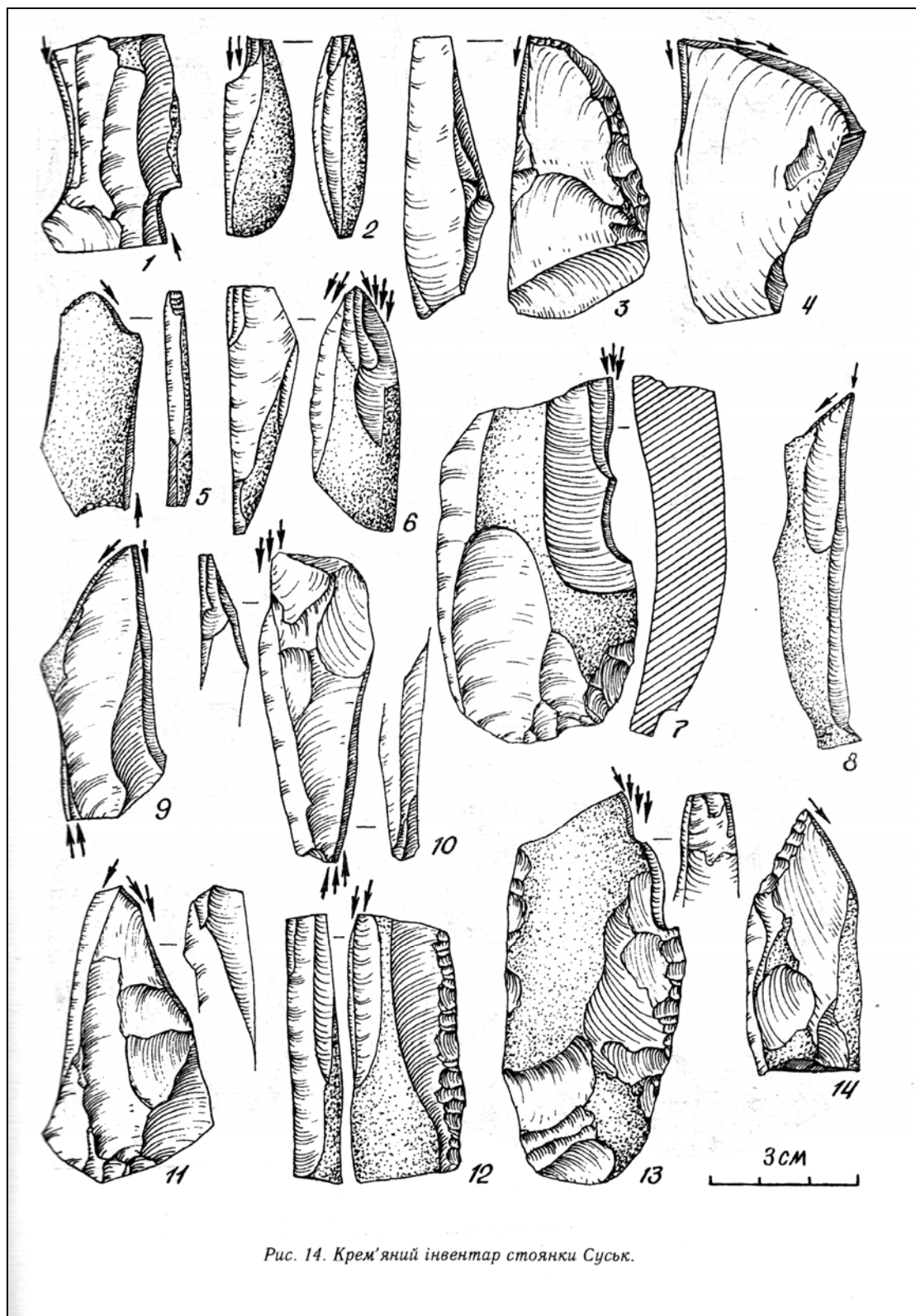
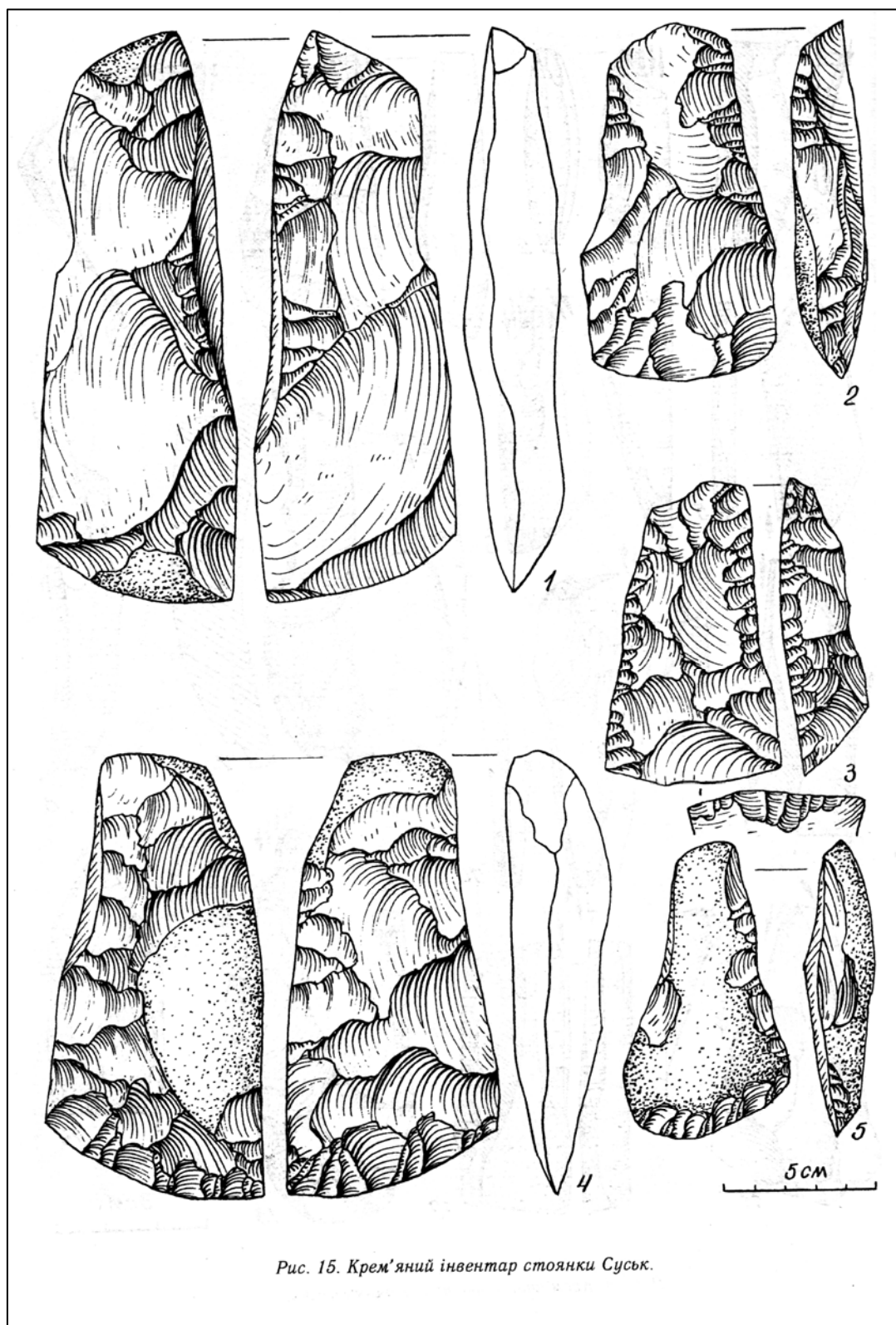

Рис. 14. Крем'яний інвентар стоянки Суськ.

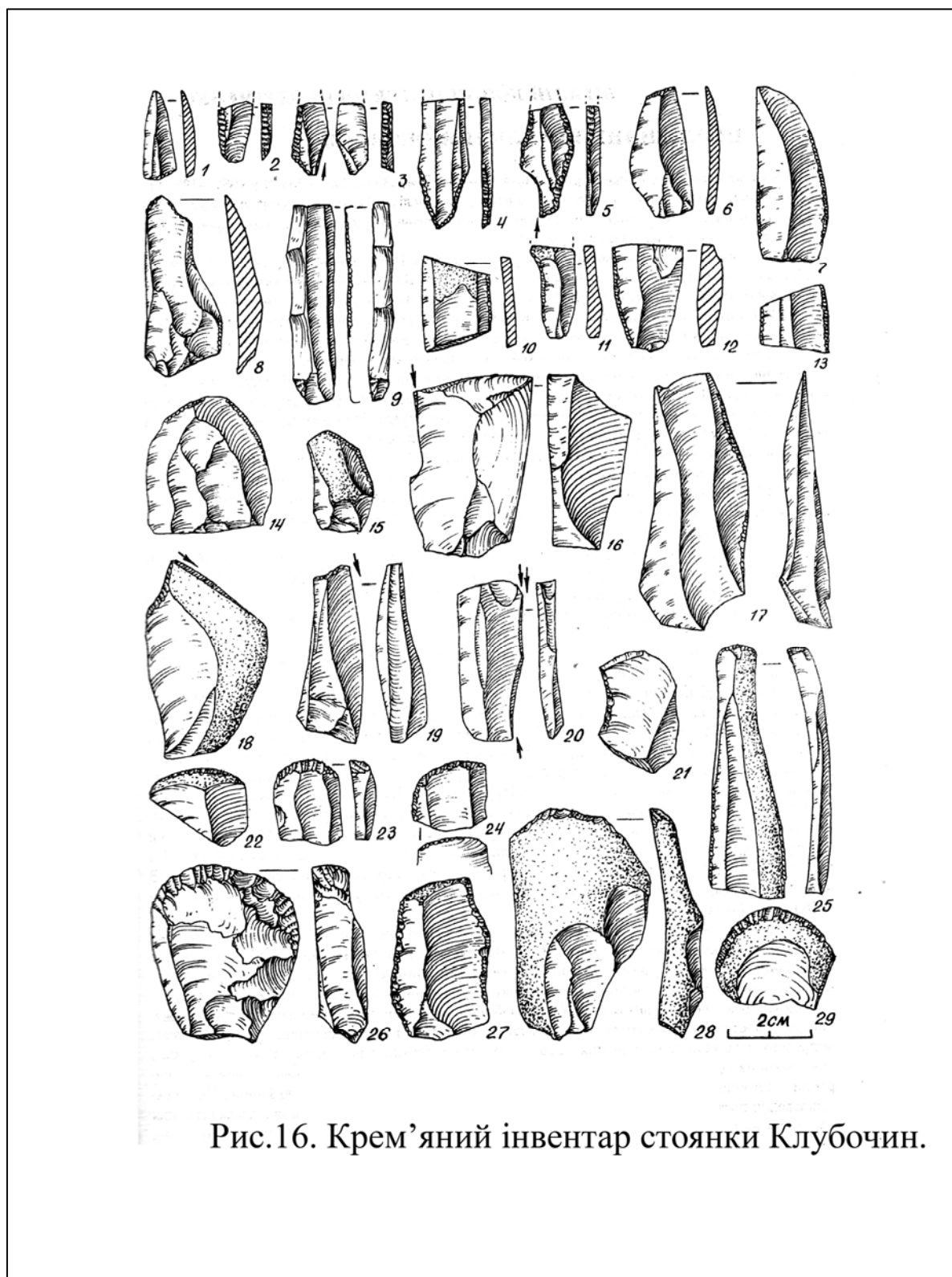

Рис.16. Крем'яний інвентар стоянки Клубочин.